

Vlaams
Parlement

stuk **685** (2010-2011) – Nr. 3
ingediend op 10 november 2010 (2010-2011)

Gedachtewisseling

over de problematiek van het dragen van
(religieuze, levensbeschouwelijke en andere) kentekens
in het Vlaams onderwijs

Verslag

namens de Commissie voor Onderwijs en Gelijke Kansen
uitgebracht door mevrouw Gerda Van Steenberge

Samenstelling van de commissie:

Voorzitter: de heer Boudewijn Bouckaert.

Vaste leden:

de heer Jos De Meyer, de dames Veerle Heeren, Kathleen Helsen, Sabine Poleyn;
de heer Wim Van Dijck, mevrouw Gerda Van Steenberge, de heer Wim Wienen;
de dames Irina De Knop, Marleen Vanderpoorten;
de dames Kathleen Deckx, Fatma Pehlivan;
de dames Vera Celis, Goedele Vermeiren;
de heer Boudewijn Bouckaert;
mevrouw Elisabeth Meuleman.

Plaatsvervangers:

de heren Paul Delva, Jan Durnez, de dames Cindy Franssen, Katrien Schryvers;
de heren Frank Creyelman, Chris Janssens, mevrouw Katleen Martens;
de dames Ann Brusseel, Fientje Moerman;
de heren Chokri Mahassine, Ludo Sannen;
de heren Willy Segers, Kris Van Dijck;
de heer Jurgen Verstrepen;
mevrouw Mieke Vogels.

Stukken in het dossier:

685 (2010-2011) – Nr. 1 en 2: Verslagen over gedachtewisseling

INHOUD

1. Toelichting door mevrouw Yasmina Akhandaf, vertegenwoordigster van Baas Over Eigen Hoofd (BOEH!)	4
2. Toelichting door mevrouw Nele Bemong (sikhnaam Japjeet Kaur), vertegenwoordigster van de Belgische sikhgemeenschap	10
3. Vragen en opmerkingen van de leden	16
4. Antwoorden van mevrouw Yasmina Akhandaf en replieken.....	23
5. Antwoorden van mevrouw Nele Bemong.....	28

De Commissie voor Onderwijs en Gelijke Kansen hield op 26 oktober 2010 een derde gedachtewisseling over de problematiek van het dragen van (religieuze, levensbeschouwelijke en andere) kentekens in het Vlaams onderwijs.

Volgende sprekers namen deel aan de gedachtewisseling:

- mevrouw Yasmina Akhandaf, vertegenwoordigster van Baas Over Eigen Hoofd (BOEH!);
- mevrouw Nele Bemong (sikhnaam Japjeet Kaur), vertegenwoordigster van de Belgische sikhgemeenschap.

1. Toelichting door mevrouw Yasmina Akhandaf, vertegenwoordigster van Baas Over Eigen Hoofd (BOEH!)

De voorzitter: Waarde collega's, dames en heren, hartelijk welkom op deze derde zitting van de gedachtewisseling over de problematiek van het dragen van religieuze, levensbeschouwelijke en andere kentekens in het Vlaams onderwijs, een omslachtige, maar officiële en min of meer neutrale benaming van deze reeks gedachtewisselingen.

Deze gedachtewisseling is er om input te geven in het debat, niet om hier het individueel of partijstandpunt te formuleren en propageren. Ik herhaal kort de voorgeschiedenis. Er kwam een verbod op het dragen van hoofddoeken in een Antwerps atheneum. Later werd dit uitgebreid tot een verbod in alle scholen van het Gemeenschapsonderwijs (GO!-onderwijs) van de Vlaamse Gemeenschap. Dat vormde de aanleiding voor een procedure bij de Raad van State, en die heeft in zijn arrest een prejudiciële vraag gesteld aan het Grondwettelijk Hof. Dat gebeurde in maart 2010. Het Grondwettelijk Hof heeft normaal één jaar tijd om daarop te antwoorden, wellicht gebeurt dat wat vroeger en is het antwoord er tegen januari 2011. Dat antwoord moet onder meer bepalen of er voor verbodsregelingen van uiterlijke kentekens, welke die ook zijn, een decretale basis nodig is of dat dit gewoon kan worden geregeld zoals het nu is gebeurd. Het is zeer waarschijnlijk dat het Vlaams Parlement door die vraag wordt gevat, vandaar deze gedachtewisseling.

Mevrouw Akhandaf heeft het woord.

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Geachte voorzitter en commissieleden, ik zal eerst mezelf voorstellen. Ik ben Yasmina Akhandaf, een Antwerpse, Vlaamse, Belgische en van Marokko afkomstige, moslimfeministe.

Graag wil ik u namens BOEH! of Baas Over Eigen Hoofd bedanken voor de langverwachte uitnodiging. Wij zijn blij dat deze commissie eindelijk heeft besloten om alle betrokken partijen te horen over het dragen van uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens in het onderwijs. Het is ons opgevallen dat zodra men spreekt over die uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens, men het eigenlijk heeft over de hoofddoek. Hoewel vandaag ook mevrouw Nele Bemong aan bod komt, weten we allemaal dat het gaat over de hoofddoek.

BOEH! is een feministisch actieplatform dat werd opgericht in januari 2007, naar aanleiding van het hoofddoekenverbod voor loketbedienden in de stad Antwerpen, dat op 7 maart 2007 van kracht werd. Sindsdien organiseren we verschillende acties om het maatschappelijke debat evenwichtiger te voeren. Het was ons namelijk opgevallen dat letterlijk iedereen een mening had of heeft, maar dat de betrokken vrouwen niet werden gehoord.

In juni 2009 beslisten de directies van de koninklijke athenea van Antwerpen en Hoboken om een hoofddoekenverbod in te voeren en zij waren zo goed als de laatste scholen in het Antwerpse die de hoofddoek nog toelieten. Om het dan maar volledig af te maken, heeft

het GO! op 11 september 2009 besloten om een algemeen hoofddoekenverbod in te voeren onder het mom van een verbod op uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens. In naam van de leerlingen van het GO! hebben wij een rechtszaak opgestart bij de Raad van State tegen deze beslissing.

Het is ons opgevallen dat, als men spreekt over het al dan niet dragen van een hoofddoek in het onderwijs of in een andere instelling, er vaak allerlei andere, weliswaar niet minder belangrijke, maar toch andere, heel afwijkende thema's worden aangehaald. Een uur lang een debat voeren over de hoofddoek, is vaak slechts het uitspreken van een aantal zinnen over de hoofddoek en tijdens de rest van dat uur of van het debat worden er vrouwen van Iran, Afghanistan of Somalië bij betrokken of gaat het debat over terrorisme. Vandaag zal ik het daar dus niet over hebben. Ik ben van mening dat als er een hoorzitting wordt georganiseerd over de hoofddoek in het onderwijs, ook al noemen we het 'uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens', we het dan ook specifiek hebben over de hoofddoek in het onderwijs. De dag dat er een hoorzitting komt over die andere thema's, zullen we het dan ook over die andere thema's hebben.

Mijn uiteenzetting bestaat uit drie delen. Eerst geef ik het standpunt van BOEH! vanuit een feministisch perspectief. Nadien weerleg ik de argumenten van het GO! die in feite de meest gebruikte argumenten zijn pro verbod. Vervolgens sluit ik af met beleidsaanbevelingen.

De feministische principes waaruit wij denken, zijn autonomie, vrije keuze en zelfbeschikking van het individu. Vandaar ook onze slogan: 'De hoofddoek, de vrouw beslist'. Wij zijn tegen een verbod en tegen een verplichting. Door het recht op vrije keuze te garanderen geef je vrouwen de mogelijkheid om zelf aan hun emancipatie te werken. Als die rechten geschonden worden, is het aan de samenleving om op te treden tegen de schender.

Wij zijn ervan overtuigd dat in een vrije samenleving er telkens gestreefd moet worden naar de maximale hoeveelheid vrijheid van een individu. Een democratie die vrijheid en gelijkheid van het individu zo hoog in het vaandel draagt, moet uitgaan van het basisprincipe dat alle burgers recht hebben op die vrijheid en gelijkheid, zelfs als zij in de ogen van anderen of van de overheid domme keuzes maken. Zolang ze geen inbreuk plegen op de rechten en vrijheden van andere burgers, moet dat kunnen. Dit zijn ook de waarden die het pedagogisch project van het GO! meegeeft: jonge mensen vormen tot vrije individuen die zelf hun keuze kunnen maken. Toegepast op het dragen van de hoofddoek moet het principieel democratisch uitgangspunt zijn dat moslima's het recht hebben om zelf te bepalen of ze al dan niet een hoofddoek dragen. Als zij in dat recht worden geschaad door anderen via een verplichting of een verbod, dan moet daarop worden ingegrepen, maar dan niet door een algemeen verbod of een algemene verplichting. Dat is nu juist de meerwaarde van een democratisch systeem.

Een hoofddoekenverbod in naam van emancipatie is een contradictie. Dit verbod is gericht op één specifieke groep die volgens het stereotype altijd wordt onderdrukt. De rechtvaardiging die daarbij telkens weer wordt opgediept, is dat onderdrukte mensen geen vrije keuzes kunnen maken. Ze zouden hun onderdrukking zodanig geïnternaliseerd hebben dat ze zelfs niet meer beseffen dat ze onderdrukt worden. Een hoofddoekenverbod zou dan de enige manier zijn om hen te emanciperen. Dit is een merkwaardige en paternalistische opvatting van emancipatie. De hele geschiedenis over de emancipatie van mensen, zij het de emancipatie van arbeiders of de vrouwenemancipatie, bewijst dat emancipatie net iets is dat mensen in een achtergestelde of onderdrukte positie zelf veroveren door actie en strijd, nadat ze zich bewust werden van hun situatie. Daarbij komen ze op voor hun rechten en vrijheden en voor gelijkheid en gelijke behandeling.

Een verplicht opgelegde emancipatie is dus een contradictie. Al wat ze doet, is net mensen de kans en het recht ontzeggen om hun emancipatie zelf te bewerkstelligen. Emancipatie is een behoorlijk ingewikkeld en gevarieerd verlopend proces waarbij diverse groepen van mensen die zich op verschillende tempo's bewust worden van hun positie, zij het een achterstelling of onderdrukking, daar niet noodzakelijk eenduidige analyses van maken en verschillende opvattingen hebben over wat emancipatie voor hen betekent. Daardoor stellen ze soms uiteenlopende sociale, maatschappelijke, culturele en soms zelfs politieke eisen. Een geïsoleerde maatregel zoals een hoofddoekenverbod is dus een aanfluiting van elke werkelijke emancipatie waarin precies vrijheid, gelijkheid, autonomie en vrije keuzes centraal staan.

De strijd van de tweede feministische golf was niet voor of tegen hoge hakken, beha's of minirokken, om het dan maar even bij belachelijke kledijvoorschriften te houden. Die strijd ging onder andere over zelf de keuze te maken van waar en wanneer men wat draagt. Vrije keuze stond ook centraal bij een veel ernstiger thema, namelijk de eis van abortus: de vrouw beslist. Toen vonden vele politici en opiniemakers dat vrouwen niet in staat waren om een verantwoordelijke vrije keuze te maken in verband met een ongewenste zwangerschap. Dat verhaal lijkt zich te herhalen met de vrije keuze om een hoofddoek te dragen.

Echte democratie geeft plaats aan alle verschillende groepen en individuen, dus ook aan verschillende meningen, verschillende godsdiensten, verschillende ideologieën en verschillende politieke overtuigingen, zolang die de wetten niet overtreden. Ze heeft geen schrik van meningsverschillen en ze beschikt over de instrumenten om die meningsverschillen in goede banen te leiden. Onze democratische samenleving wordt bijvoorbeeld weerspiegeld in de politieke diversiteit van deze commissie, waarbij verschillende visies met elkaar worden geconfronteerd en toch tot een samenwerking kunnen komen.

In het tweede punt van mijn uiteenzetting wil ik de veel gebruikte argumenten weerleggen voor een hoofddoekenverbod. Ik zal dat doen in acht argumenten. Het eerste argument betreft de hoofddoek als symboliek. De islamitische hoofddoek is een religieuze praktijk die teruggaat op een interpretatie van de Koran, een belangrijke traditie in de islam. In vele religies beleven individuen hun godsdienst, onder meer via het volgen van kledijvoorschriften. De voornaamste bedoeling van het dragen van de hoofddoek is dus godsdienstig. Het betreft de relatie van de persoon in kwestie tot God. Maar het is niet omdat die hoofddoek niet anders kan dan zichtbaar zijn, dat hij gereduceerd mag worden tot een religieus symbool waarmee vrouwen en meisjes hun geloof afficheren. De religieuze praktijk van de hoofddoek in bepaalde omstandigheden verbieden is dan ook een zeer ernstige inbreuk op de godsdienstvrijheid die minstens een breed en grondig maatschappelijk debat vergt.

De benadering van de islamitische hoofddoek als religieus symbool ontkent de religieuze betekenis daarvan. De vraag of de hoofddoek een praktijk of een symbool is, staat niet los van de huidige gangbare exclusieve, eenzijdige en islamofobe betekenis die aan het dragen van een hoofddoek wordt toegekend, met name een teken van vrouwenonderdrukking, van identitaire terugplooi op de eigen cultuurgemeenschap, van godsdienstig fanatisme en fundamentalisme, en van proselitisme. Elk object kan iets symboliseren, maar dat is afhankelijk van wie er welke betekenis aan geeft.

Het tweede argument is dat het Gemeenschapsonderwijs neutraal moet zijn. BOEH! is het helemaal eens met dit uitgangspunt. Ik citeer de Grondwet: "De gemeenschap richt neutraal onderwijs in. De neutraliteit houdt onder meer in: de eerbied voor de filosofische, ideologische of godsdienstige opvattingen van de ouders en de leerlingen." Het feit dat deze bepalingen in eenzelfde artikel vervat zijn, betekent volgens ons dat het niet de

bedoeling was van de wetgever om elke verwijzing naar godsdienst uit het onderwijs te bannen. “De godsdienst bepaalt expliciet dat alle leerlingen die leerplichtig zijn, ten laste van de gemeenschap recht hebben op morele of religieuze opvoeding. De scholen ingericht door openbare besturen, bieden tot het einde van de leerplicht de keuze aan tussen onderricht in een der erkende godsdiensten en niet-confessionele zedenleer.”.

Afgaande op deze bepalingen en op het algemeen grondrecht van vrijheid van godsdienst, zoals dat vervat is in het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), zijn we van oordeel dat de raad van het GO! deze neutraliteitsvereiste niet conform de geest van de wetgeving en de internationale verdragen interpreteert. Neutraal onderwijs slaat volgens ons op de aard van het verstrekte onderwijs, maar kan geen betrekking hebben op de gebruikers, met name de ouders en leerlingen van dat onderwijs. Met andere woorden, de neutraliteitseis slaat op de instelling, maar men kan niet van leerlingen eisen dat zij neutraal zijn. Dit zou volgens ons inhouden dat hen het recht wordt ontzegd op een eigen mening, mede bepaald door de opvoeding en opvattingen die ze van thuis uit meekrijgen, of minstens dat ze het recht niet hebben om voor die eigen mening uit te komen.

Niet alleen staat dit haaks op het grondwettelijke recht op vrije meningsuiting, maar ook op het eigen project van het GO! dat precies de vorming van kritische zin, de ontwikkeling van de eigen mening, de keuzevrijheid enzovoort, terecht hoog in het vaandel draagt.

We verzetten ons dus tegen een interpretatie van het begrip neutraliteit dat leerlingen aanzet om hun eigen identiteit en opvattingen te verstoppen. Dit is een denaturering van het begrip neutraliteit en lijkt in tegenspraak met het project van actief pluralisme van het GO!, en zodoende geen goede benadering als men effectief claimt leerlingen op te voeden in respect voor diversiteit en voor de mening, opvatting en cultuur van anderen.

Het derde argument dat we vaak horen, is dat meisjes niet meer vrij kunnen kiezen voor hun onderwijsrichting. Het GO! stelt vast dat heel wat leerlingen in de situatie zijn beland dat ze hun school- of studiekeuze laten afhangen van het wel of niet dragen van een hoofddoek op die school. Meisjes kiezen dan voor een school waar de hoofddoek wel is toegelaten en niet meer in functie van hun interesses en capaciteiten. Zo wordt hun keuzevrijheid beperkt en dit heeft gevolgen voor hun latere beroepsmogelijkheden.

We betreuren inderdaad dat meisjes hun schoolkeuze zouden kunnen laten afhangen van het wel of niet toegelaten zijn van de hoofddoek. Wij betwisten dat de ideale oplossing van het GO! onder meer daarom een algemeen verbod wil invoeren. Als men wil uitsluiten dat meisjes enkel kiezen voor een school waar een hoofddoek toegelaten is, kan men dit eenvoudig oplossen door de hoofddoek overal toe te laten. Dit waarborgt dat meisjes echt kiezen voor de studierichting die aansluit bij hun capaciteiten en interesses, en dat het argument wel of geen hoofddoek geen rol meer speelt bij die studiekeuze.

Het vierde argument is de vorming van concentratiescholen. We kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat het GO! redeneert, niet vanuit een bezorgdheid over de gelijke kansen van moslimmeisjes, maar veeleer vanuit de angst dat GO!-scholen concentratiescholen zullen worden, en alle moslims dan naar de GO!-scholen zullen komen, met alle problemen van dien.

Ik ben van mening dat men de hele discussie kan voeren over wenselijkheid of onwenselijkheid van concentratiescholen, en dan moet men ook uitsluitend witte scholen concentratiescholen noemen. Daar ga ik verder niet op in. Ik wil er ook op wijzen dat met of zonder hoofddoek het probleem van de concentratiescholen niet is opgelost. De vorming van de zogenaamde concentratiescholen wordt door veel meer factoren bepaald dan enkel

en alleen de aanwezigheid van moslims of moslima's met een hoofddoek. Daarom pleiten we ook voor een veralgemeende toelating van de hoofddoek in alle onderwijsnetten.

Het vijfde argument is wat de volgende eisen zijn van de moslingemeenschap als men de hoofddoek toelaat. De Raad van het GO!, en velen met hen, spreken de vrees uit dat als men de hoofddoek overal toelaat, de eisen van de moslingemeenschap almaar zullen toenemen. Er wordt dan een amalgaam gemaakt van zaken die niets met de hoofddoek te maken hebben. De vraag rijst dan of we binnenkort dan de gezichtssluiers moeten goedkeuren, of er overal in halaleten moet worden voorzien, of leerlingen mogen weigeren deel te nemen aan bepaalde sportactiviteiten, bijvoorbeeld zwemmen, of aan bepaalde vakken zoals biologie, waar de evolutietheorie wordt gegeven.

Wij zijn hierover heel duidelijk: de leerprogramma's zijn imperatief. Iedereen die zijn kind in een school inschrijft, onderwerpt zich daaraan. Iedereen volgt de biologieleer. Evolutieleer hoort tot het vak biologie, creationisme behoort tot de godsdienstles. Leerlingen en ouders moeten dat leren erkennen. Vragen over gemengd zwemmen of turnen kunnen worden opgelost in overleg met ouders en leerlingen. Trouwens, in de meerderheid van onze secundaire scholen worden het vak lichamelijke opvoeding en andere sportactiviteiten nog steeds traditioneel gescheiden gegeven. Over halaleten kan eventueel overleg zijn met ouders. Zo zijn er steeds meer scholen die vegetarisch voedsel bereiden voor wie dat wenst.

Het lijkt soms dat men doet alsof er vandaag opeens een hoop moslims is toegekomen en dat daardoor de hele samenleving niet meer te organiseren valt. Moslims maken al minstens 50 jaar deel uit van onze samenleving, en de joodse gemeenschap die ook leefregels volgt qua voeding, onderwijs en kleding, is hier al veel langer aanwezig. Al deze regelingen kunnen na overleg met alle betrokkenen duidelijk worden opgenomen in het schoolreglement dat alle ouders en leerlingen ondertekenen bij inschrijving.

Het zesde argument is of moslimmeisjes niet moeten worden beschermd tegen sociale druk. Vaak wordt een hoofddoekenverbod gemotiveerd met de zogenaamde beste bedoelingen. Zoals in het geval van het Koninklijk Atheneum te Antwerpen en Hoboken, en in de argumentatie van de beslissing van het GO!. Meisjes zouden onder druk komen te staan van al te ijverige moslima's met hoofddoeken om die dan ook te dragen tegen hun wil. Er ontstaat een soort van opbod tussen leerlingen. Wie gedraagt zich als de beste moslim?

Zo zou de vrije keuze in het gedrang komen van die meisjes die uit zichzelf niet voor de hoofddoek kiezen. Om die vrijheid te waarborgen kiest het GO! er dan maar voor om die hoofddoek voor iedereen te verbieden. Dit lijkt ons een contradictorische maatregel. Zo is er toch voor niemand meer een vrije keuze.

We zijn zeker en vast niet blind voor het feit dat er problemen kunnen zijn van leerlingen die andere leerlingen onder druk zetten om zich te conformeren aan een bepaald gedrag op straffe van een uitsluiting uit de groep als ze dat niet doen. Maar een dergelijk probleem doet zich in elke school met adolescenten regelmatig voor met betrekking tot allerlei zaken: de juiste muziek, al of niet roken, kledingmerken, het juiste kapsel enzovoort. De druk om aanvaard te worden door de dominante groep, die de codes bepaalt, is een verschijnsel dat elke opvoeder die omgaat met pubers kent. Hiermee verstandig omgaan behoort tot de pedagogische taken van ouders en leerkrachten.

Leerlingen die elkaar onder druk zetten om om het even wat te doen: dat valt onder de noemer 'pestgedrag'. Daarvoor bestaan overal educatieve pakketten, regels en voorschriften. Ongewenste druk in verband met het wel of niet dragen van een hoofddoek kan zeer goed worden opgevangen in het kader van de aanpak van pestgedrag. Misschien moet er

hier en daar een aanpassing of een verfijning worden doorgevoerd, maar het is de taak van elke school om daar aandacht aan te besteden.

Een ongenueanceerd hoofddoekenverbod voor iedereen is geen democratische manier om dat op te lossen. Wij twijfelen ook aan de efficiëntie ervan. Het creëert veel ongenoeven en nieuwe spanningen. Door het probleem uit de weg te gaan, leer je leerlingen niet omgaan met verschillen en met respect voor elkaars overtuiging. Nochtans is dit een van de belangrijkste doelstellingen van het principe van actief pluralisme waar het Gemeenschapsonderwijs zegt voor te staan. Indien het Gemeenschapsonderwijs met de handen in het haar zit om deze problematiek aan te pakken, zijn wij best bereid om mee te werken aan het samenstellen van educatieve pakketten over het omgaan met verschillen.

Het zevende argument luidt dat men deze meisjes moet voorbereiden op de werkelijkheid van de arbeidsmarkt. Velen stellen dat het hoofddoekenverbod de moslimmeisjes een dienst bewijst omdat zij later, als zij werk zoeken, ook zullen worden geconfronteerd met de eis om hun hoofddoek af te leggen. Ze kunnen er dus beter nu al aan wennen. Dit lijkt ons de zaak op zijn kop te zetten. De school moet niet discrimineren omdat de arbeidsmarkt dat al doet. Meisjes moeten het recht hebben de studierichting van hun keuze te volgen in functie van hun talenten en interesses. Ze moeten zich niet nu al laten leiden door een mogelijke discriminatie later. Discriminatie op de arbeidsmarkt is wettelijk niet toegelaten en moet worden bestreden. Daarvoor bestaan er andere middelen dan het afstemmen van het onderwijs op de maatschappelijke ongelijke behandeling.

Het laatste argument betreft de veiligheid en hygiëne. Uiteraard zijn wij ook voor veiligheid en hygiëne op school. Dit mag echter geen voorwendsel zijn voor een verbod. Wij zijn ervan overtuigd dat er in oplossingen kan voorzien worden zonder het invoeren van een verbod. Ikzelf heb een opleiding als biochemiste en master in de milieuwetenschappen. Ik heb al in verscheidene bedrijven in de Antwerpse chemische sector gewerkt als laborante. Volgens mijn ervaring is het perfect mogelijk om met een hoofddoek te werken in laboratoria. Op voorwaarde, uiteraard, dat die niet uit een zeer brandbare stof is vervaardigd. Daarom droeg ik bij voorkeur een hoofddoek van 100 percent katoen. Er kan voor elke situatie een oplossing worden gevonden.

Ik sluit af met onze conclusies en beleidsaanbevelingen. BOEH! is van mening dat een algemeen hoofddoekenverbod in het onderwijs een slechte zaak is, zowel om principiële als om emancipatorische redenen. Principieel stellen wij dat het een discriminatoire maatregel is die alleen een groep meisjes uit een etnisch-culturele minderheid uitsluit uit het onderwijs van hun keuze. Dit is in strijd met de Grondwet, die de vrijheid van schoolkeuze waarborgt, en met de artikelen van het EVRM die de godsdienstvrijheid en het veruiterlijken ervan en het recht op vrije meningsuiting garanderen. Het veel aangehaalde principe van neutraliteit slaat op de instellingen. Van leerlingen kan geen neutraliteit worden geëist. Het sluiten van alle of een aantal scholen voor hen bevordert de emancipatie van meisjes niet.

Wij bevelen aan dat het dragen van een hoofddoek in alle onderwijsnetten wordt toegelaten. De voorwaarden en details met betrekking tot het dragen van een hoofddoek op school kunnen in een reglement worden vastgelegd. Dat het moet kunnen bij het volgen van lessen is uiteraard een vanzelfsprekendheid. Alle leerlingen zijn gelijk ten aanzien van het behalen van de eindtermen.

Ik heb nog een persoonlijke bedenking. Twintig jaar geleden, ik was toen vier jaar, vroeg men zich af waar de moslimvrouwen waren. Waar zitten die – volgens het stereotiep – uitgehuwelijkte en onderdrukte vrouwen? Ze waren niet zichtbaar in het onderwijs en

ook niet op de arbeidsmarkt, en amper in het straatbeeld. De grote roep was toen dat zij meer en actiever moesten participeren aan onze maatschappij. Zij moesten de taal leren om eraan te kunnen deelnemen. Voorzitter en commissieleden, twintig jaar later heb je Nederlandstalige moslima's die verschrikkelijk hard verlangen naar hun acceptatie als volwaardige burger in deze maatschappij. Zij gaan naar school, er is een opkomende hoogopgeleide generatie, zij willen actief deelnemen op de arbeidsmarkt en ja, wie weet, misschien willen zij ooit zelfs uw collega worden. Maar nu is het zogenaamde probleem van de uiterlijke levensbeschouwelijke kentekenen eerder het vermijden of het uitstellen van het debat dat eigenlijk zou moeten worden gevoerd. Dit debat gaat over de integratie – volgens mij een foute term – en dus over het verkrijgen voor moslims van een evenwaardige en volwaardige plaats in onze samenleving. Deze hoorzitting over de hoofddoek wil in feite zeggen dat, in tegenstelling tot twintig jaar geleden, moslims nu te zichtbaar zijn in onze samenleving.

Voorzitter en commissieleden, ik dank jullie voor jullie aandacht.

De voorzitter: Mevrouw Nele Bemong heeft het woord.

2. Toelichting door mevrouw Nele Bemong (sikhnaam Japjeet Kaur), vertegenwoordigster van de Belgische sikhgemeenschap

Mevrouw Nele Bemong: Voorzitter, commissieleden, ik ben Nele Bemong, mijn sikhnaam is Japjeet Kaur. Ik woon in Tienen, werk aan de Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven) en spreek hier in naam van de Vlaamse sikhgemeenschap.

Ik wil beginnen met enkele opmerkingen naar aanleiding van de vorige hoorzittingen. Ik wil allereerst opmerken dat de sikhgemeenschap heel blij is dat ze de gelegenheid heeft een bijdrage te leveren aan de hoorzittingen over het dragen van religieuze symbolen in het onderwijs. Leden van onze gemeenschap hebben de vorige hoorzittingen bijgewoond. Tijdens deze hoorzittingen is de aandacht vrijwel uitsluitend naar de problemen met vrouwelijke moslimleerlingen, in het bijzonder in het Koninklijk Atheneum van Antwerpen, gegaan. Het verontrust ons dat het Vlaams Parlement, dat ook ons parlement is, de vrijheid van sikh's omwille van problemen met leerlingen uit een andere traditie zou kunnen beknotten.

Tijdens de eerste hoorzitting heeft professor Vermeersch hier al op gewezen. Hij zei toen dat “er geen enkele twijfel over kan bestaan dat het dragen van de tulband bij sikhjongens tot een wezenlijke factor van die godsdienst behoort”. Ik wil hieraan toevoegen dat dit ook voor meisjes geldt. Professor Vermeersch heeft ook verklaard dat “als men eventueel de tulband zou afschaffen in het onderwijs, men daar een heel specifieke argumentatie voor op het getouw moet zetten, die niet dezelfde is als die in verband met de islam”.

We hebben begrip voor de problemen in het Koninklijk Atheneum van Antwerpen. We betwijfelen echter of een verbod op het dragen van een hoofddoek de situatie op langere termijn zou verbeteren. Het dragen van een hoofddoek zou een symptoom kunnen zijn van de problemen die daar leven, maar is niet het probleem zelf.

We zijn het eens met de stelling van mevrouw Karin Heremans dat tolerantie in een multiculturele situatie als antwoord niet volstaat. Als iemand een ander respecteert, moet hij een dialoog kunnen voeren over de onderwerpen waarover ze het eens zijn en over de onderwerpen waarover ze het niet eens zijn. Het gaat er daarbij niet om de anderen van hun ongelijk te overtuigen: het gaat erom wederzijds begrip te bevorderen en erop te wijzen dat sommige gedragsvormen niet aanvaardbaar zijn in het land waar iemand zich heeft gevestigd.

We ontkennen niet dat de familie of de gemeenschap jongeren in bepaalde gevallen onder druk zetten om religieuze kentekens te dragen. Het is ook zo dat sommige sikh- en mos-

limjongeren, tegen de wil van hun familie, in een tulband of een hoofddoek dragen. Generalisaties zijn zelden nuttig. Het lijkt me niet het beste antwoord jonge mensen die door hun familie onder druk worden gezet nu door de school onder tegendruk te zetten.

Voor ik inga op het belang van de tulband voor de huidige Belgische sikhgemeenschap in het algemeen en voor de leerlingen in het bijzonder, wil ik eerst kort iets zeggen over het sikhisme en over het dragen van een tulband. Dit lijkt me een nuttig referentiekader. Ik weet immers uit eigen ervaring dat het sikhisme in België vrij onbekend is.

Het sikhisme is de jongste van de Zuid-Aziatische spirituele tradities. Het is aan het einde van de vijftiende eeuw ontstaan. Ondertussen is het uitgegroeid tot de vijfde wereldgodsdienst, na het christendom, de islam, het hindoeïsme en het boeddhisme. Er zijn, met andere woorden, meer sikhs dan joden op de wereld.

In het licht van deze informatieve uiteenzetting lijkt het me voldoende te stellen dat het sikhisme weinig dogma's heeft. Wij benadrukken een rechtvaardige levenswijze en geesteshouding, die ons voorschrijft de samenleving te dienen en broederschap en tolerantie aan te moedigen. Een sikh moet actief aan de maatschappij deelnemen en, onder andere door eerlijk de kost te verdienen, een voorbeeld voor anderen zijn. De onbaatzuchtige dienstbaarheid, 'seva' genaamd, neemt een centrale plaats in het leven van een sikh in.

Sikhs geloven dat er één god voor iedereen is en dat er, ongeacht ras, geslacht, nationaliteit, geloof of kaste, een mensheid is. De gelijkheid van mannen en vrouwen vormt een essentieel onderdeel van onze levenswijze. De tien sikhgoeroes hebben een ethische levenswijze geformuleerd die door mensen van elk geloof kan worden gevolgd. Deze wijsheid staat in het heilig boek van de sikhs, dat nu als goeroe wordt geëerd.

Sikhs wordt geleerd altijd klaar te staan om anderen, ongeacht of ze al dan niet tot onze traditie behoren, te helpen. Ooit heeft een groep hindoes de negende van de tien sikhgoeroes verzocht bij de Mughal keizer voor godsdienstvrijheid voor hindoes te pleiten. De goeroe is naar de keizer gestapt. Als antwoord op zijn pleidooi voor de rechten van anderen, zijn zijn metgezellen doodgemarteld en is hijzelf onthoofd. Sikhs stonden en staan voor de vrijheid van iedereen zijn of haar geloof te praktiseren. We ijveren voor het welzijn van allen. Iedere dag zeggen we aan het einde van het dagelijks gebed dan ook: "Dat het eenieder voorspoedig mag gaan."

Ik zal nu even toelichten hoe het dragen van de tulband door sikhs is ontstaan. In het Indiase kastensysteem waren en zijn de maatschappelijke rollen tussen de leidende kasten en de rest van de maatschappij scherp gescheiden. De tulband werd oorspronkelijk gedragen door de leden van de kaste waaruit de meeste leden van de regerende klasse afkomstig waren. Vanaf de late 15de eeuw probeerden de sikhgoeroes elk onderscheid ten gevolge van het kastensysteem te beëindigen. Ze vochten met alle middelen tegen deze stratificatie van de samenleving. Ze ijverden voor de schepping van een egalitaire, aan rechtvaardigheid en gelijkheid gewijde, samenleving.

De tiende en laatste goeroe van het sikhisme, goeroe Gobind Singh Ji, die in de tweede helft van de 17de eeuw leefde, heeft het sikhgeloof zijn definitieve vorm gegeven. Hij heeft deze gelijkheid als een uitdrukkelijk onderdeel voorgeschreven. Om duidelijk te maken dat geen onderscheid meer werd gemaakt, kregen alle mannen de achternaam Singh en alle vrouwen de achternaam Kaur. Alle sikhs maken deel van dezelfde familie uit. We hebben ook geen priesters. Voor sikhs is iedereen gelijk in de ogen van God en van de gemeenschap. Iedereen kan in de gemeenschap elke taak vervullen.

Een ander belangrijk onderdeel van de definitieve vormgeving door de tiende goeroe betreft het lange, ongeknpte haar en de tulband, die moet helpen dit haar netjes en proper te houden. De tulband is niet ingevoerd om verschillen te benadrukken. De tulband moest het gevoel inspireren dat sikhs, ongeacht de kaste waartoe ze volgens de Indiase samenleving behoorden, de gelijken van iedereen waren.

Bovendien vond de tiende goeroe het belangrijk dat iedereen een sikh kan herkennen. Hierdoor weet iedereen dat ze iemand zien die klaar staat om anderen te helpen en te verdedigen. Dit betekent dat het dragen van de tulband voor de sikhs een grote verantwoordelijkheid inhoudt. De tulband is een manifestatie van de opdracht die ons door de goeroes is gegeven. Die opdracht houdt in dat we niet mogen handelen uit woede, wraak of het verlangen land te veroveren. We moeten als heilige strijders voor de verdrukten en tegen de verdrukkers opkomen. In een democratie zoals de onze komen sikhs nog steeds op voor onrecht, dat immers ook in vreedstijd heerst. Nu strijden wij, samen met anderen, via vreedzame acties zoals bijvoorbeeld demonstraties of stille waken.

Uit het voorgaande mag hopelijk duidelijk zijn dat de sikhwaarden niet oosters getint zijn, maar dat ze sterk overeenkomen met de westerse waarden van tolerantie, gelijkheid, vrijheid en broederschap, dat ze niet in strijd zijn met de waarden van de Belgische staat, maar dat ze daar naadloos bij aansluiten.

Sikhs in India zeggen vaak dat wij een seculiere godsdienst zijn omdat onze goeroes uitdrukkelijk zeiden dat mensen van andere spirituele tradities ook God kunnen vinden, zolang zij goede hindoes, goede moslims, goede jaïns of goede boeddhisten zijn, of om het uit breiden naar België, goede christenen, goede atheïsten of goede humanisten zijn. Sikhs doen dan ook niet aan missionering of zending – dat concept kennen wij niet – maar mensen die uit eigen beweging sikh willen worden, zoals ik, worden van harte welkom geheten.

Als we kijken naar de beperkte ervaring met tulbanddragende sikhs in België, dan is er zeker geen sprake van problemen tussen sikhs en niet-sikhs door het dragen van de tulband. Sterker nog: bij die Belgen waar sikhs bekend zijn – werkgevers, vaak fruitkwekers in Haspengouw – staan sikhs in hoog aanzien. Ze worden gezien als betrouwbare en harde werkers, die altijd helpen waar ze maar kunnen, net zoals dat het geval is in India. Dit hangt samen met het centrale concept van seva in de sikhtraditie. In de delen van Limburg waar een relatief hoog aantal sikhs wonen, zijn er weliswaar mensen met een vooroordeel tegen sikhs omdat de tulband volgens hen een weigering tot aanpassing is. Maar waar mensen de sikhs hebben leren kennen en hen niet gewoon ‘zien’ in het straatbeeld, komen die problemen niet tot uiting.

In landen als Australië, Canada, Nieuw-Zeeland, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, waar veel meer sikhs wonen, gaan er niet alleen kinderen met een patka – een soort ondertulband van minder stof – of tulband naar school, maar zijn er bijvoorbeeld ook tulbanddragende ambtenaren achter het loket, tulbanddragende leraren voor de klas, tulbanddragende politieagenten, inclusief de Canadese mounties, soldaten, rechters en parlementsleden, zoals jullie al de hele tijd kunnen zien op de diavoorstelling achter mij. Deze tulbanddragers hebben op geen enkele manier de rechtsstaat of de openbare orde schade berokkend, en zij hebben ook nooit het seculiere karakter van de rechtspraak, het onderwijs of van enige andere openbare dienst in gevaar gebracht.

De sikhgemeenschap in Sint-Truiden heeft zich ingezet om, in nauwe samenwerking met de plaatselijke integratiedienst, groepen scholieren, studenten en anderen in de Gurdwara, de sikhtempel, te ontvangen. Wij heten deze groepen welkom en leggen hun de principes

van de sikhlevenswijze uit. We moedigen mensen aan om vragen te stellen, en geven hen thee en eten als ze dat wensen. Wij krijgen vrijwel altijd positieve reacties van de bezoekers, en dat komt niet alleen door het gratis Indiase eten. Wij proberen daarnaast ook een bijdrage te leveren aan plaatselijke en regionale interreligieuze activiteiten.

Wat betekent de tulband nu voor ons als sikhs? Dit is een moeilijk onderwerp omdat het vaak samenhangt met sentimenten die samenhangen met ons diep geloof in God en met de emotionele band die wij hebben met de sikhgoeroes en met de Goeroe Granth (het Leraar-Boek), het heilige boek van de sikhs. Niet-sikhs en niet-gelovigen zullen misschien problemen hebben om die gevoelens te begrijpen, maar ik wil mijn best doen om ze zo goed mogelijk uit te leggen.

Tulbanden zijn geen louter culturele parafernalia: de sikhtulband is een geloofsartikel dat verplicht is gesteld door de grondleggers van het sikhisme zelf en dat wordt beschouwd als een geschenk dat ons door de goeroes is gegeven en dat wij niet kunnen noch willen weigeren. De tulband is diep verweven met de sikhidentiteit. Hij bevestigt voor ons de band met onze goeroes en met de goeroe der goeroes, de leraar der leraren, God.

De tulband is bovendien niet zomaar een stuk stof dat rond het hoofd wordt gebonden. Ik heb een tulband bij. De meeste tulbanden zijn banden stof van vijf tot zeven meter die worden geplooid en dan rond het hoofd worden gebonden. We zetten hem dus niet zomaar op of af. De tulband wordt samen met het hoofd van de sikh als één entiteit gezien: tulband en hoofd zijn één. Die emotionele band met de tulband wordt door iedere sikh op een persoonlijke manier ervaren. Sikhs spreken over de tulband als hun kroon en zeggen vaak zelfs dat zij zich naakt voelen zonder tulband, of dat het niet ophebben van de tulband voelt als het missen van een lidmaat. We dragen die tulband ook van 's morgens tot 's avonds, ook binnenshuis.

De tulband heeft zowel een immense geestelijke als temporele betekenis voor de sikh. De tulband wordt beschouwd als een symbool van soevereiniteit, van toewijding, zelfrespect, moed en vroomheid. Hij onderscheidt een sikh als een instrument van de goeroe en creëert verantwoordelijkheid voor bepaalde geestelijke en wereldlijke taken. De tulband wijst erop dat de sikh een dienaar is van de goddelijke aanwezigheid.

Veel mensen denken dat het dragen van de tulband, net zoals het niet knippen van het haar en het dragen van de geloofsartikelen, opgelegde regels zijn. Naast regels zijn het vooral ook instrumenten om ons te helpen op ons spirituele pad, op onze weg naar deugdzaam handelen, om een rechtschapen leven te leiden zoals de goeroes het ons hebben voorgedaan. Elke ochtend wanneer we onze tulband opzetten, verbinden we er ons uitdrukkelijk toe om die dag te leven vanuit ons hoogste bewustzijn, om trouw te zijn aan het goddelijke dat volgens ons in iedere mens aanwezig is – niet alleen in een sikh – om een eerlijk, rechtschapen, waardig en deugdzaam leven te leiden ten dienste van anderen.

Zoals je een geschenk inpakt, zo pakken wij elke ochtend ons hoofd in. Voor veel mensen is het hoofd het hoogste van de mens. We pakken ons hoofd in en geven het aan God en de hele mensheid, net omdat we het goddelijke in iedere mens zien. Met het opzetten van die tulband verbinden we er ons elke dag opnieuw toe om naar onze naam te leven. Singh en Kaur betekenen zoveel als leeuw van God en prinses van God. Dus elke ochtend opnieuw maken we die belofte van een rechtschapen leven aan onszelf, aan onze goeroes, aan God, maar ook aan de hele gemeenschap door die tulband op te zetten.

Doordat je zo herkenbaar bent met een tulband op – men kan er niet naast kijken – kan je ook niet anders dan volgens die waarden te leven: een tulbanddragende sikh is niet langer

zomaar een individu, maar een vertegenwoordiger van de goeroe en de gemeenschap. In die zin helpt de tulband op een heel praktische manier sikhs heel sterk om een gedisciplineerd en deugdzaam leven te leiden. Heel de dag lang voelen we ook de druk van de tulband op onze schedel, en dat helpt ons om doorheen de dag niet te zwichten voor de verleidingen die u en ik allemaal tegenkomen: een leugentje om bestwil vertellen, iemand oneerlijk of achterbaks behandelen, hulp weigeren aan iemand door ons voor te houden dat we belangrijkere dingen te doen hebben. De tulband herinnert ons eraan dat wij een andere gedragscode willen hanteren, en doet ons een andere weg kiezen.

Speciaal in het geval van kinderen en jongeren, over wie het in dit geval gaat, kan de patka, de kleinere ondertulband, of tulband helpen om hen eraan te herinneren dat ze in zichzelf moeten kijken om te weten wie ze zijn, dat ze niet voor groepsdruk of voor allerlei modes moeten zwichten, dat het niet belangrijk is om een bepaald merk van kleding te dragen, dat dat niet bepaalt wie je echt bent. Je waarden en je gedrag naar die waarden bepalen wie je bent. Het vraagt voor jongeren veel moed om een tulband te dragen, om eruit te springen: je valt op, je krijgt opmerkingen, want je bent anders dan de anderen. Juist zulk moedig gedrag zou aangemoedigd moeten worden op school, zou als model mogen gelden om andere jongeren te laten zien dat het om meer gaat dan tot welk vriendenkliekje je behoort, of welk merk er op je trui staat.

Tieners zijn vaak heel zelfbewust, in de zin van ‘self conscious’: ze zijn bang van de veranderingen in hun lichaam, proberen niet te veel op te vallen, of zetten soms net een grote mond op om die verandering te verbergen en op een andere manier over te komen. Om in zo’n omgeving ervoor te kiezen om een tulband te dragen, dat vraagt heel wat zelfvertrouwen. En is dat niet een kwaliteit die we willen ontwikkelen en aanmoedigen bij onze jongeren? En als die tulband hen ertoe aanspoort om het in gevallen van pestgedrag op te nemen voor de gepeste jongeren – want juist zulk gedrag is steeds precies door onze goeroes als voorbeeld gesteld – is dat dan ook niet iets dat we méér zouden willen zien gebeuren op onze scholen? Als de keuze van sikhjongeren voor het dragen van een tulband impliceert dat ze ook de keuze maken om geen alcohol te drinken, niet te roken, geen drugs te gebruiken, geen vandalisme te plegen – want dat impliceert het dragen van de tulband allemaal – strookt dat dan niet met het gedrag dat we zouden willen zien bij leerlingen, gedrag dat in voortdurende overheids campagnes net wordt aangemoedigd? Gaan we net deze jongeren dan de toegang tot onze scholen ontzeggen?

Het dragen van een tulband of een hoofddoek is een duidelijke geloofsuiting. De meerderheid van de Belgische bevolking lijkt zich daar ongemakkelijk bij te voelen, omdat westerlingen over het algemeen niet zo duidelijk meer vertrouwd zijn met geloofsuitingen of er niet meer een goed gevoel bij hebben. Geloof is hier meer een privéaangelegenheid geworden. Dat heb ik zelf aan den lijve ondervonden toen ik mijn tulband begon te dragen. Maar meer en meer zie je dat er ook weer jongeren zich tot bijvoorbeeld het christelijk geloof keren. Ik denk dan aan de Universitaire Parochie aan de K.U.Leuven, die groeiende ledenaantallen kent onder de Vlaamse studenten. En sommigen van die studenten vinden in voorbeelden van anders-religieuze jongeren de inspiratie en moed om ook voor hun geloof uit te komen.

Moeten sikhs een tulband dragen? De tiende goeroe heeft ons dat gevraagd, ons opgelegd, en voor toegewijde sikhs is dat voldoende reden. De ultieme reden voor het dragen van de tulband blijft voor alle praktiserende sikhs immers: liefde voor en gehoorzaamheid aan de wensen van de oprichters van hun geloof. De tulband is als zodanig een van de twee kledingvoorschriften die zijn opgenomen in de ‘sikhgedragsregels en -gebruiken’ die wereldwijd als richtlijn door sikhs wordt gebruikt. De andere is de kacchera, een bepaald soort ondergoed.

Als je geïnitieerd of gedoopt wordt – ‘amrit neemt’ – dan beloof je om onder andere het haar niet te knippen of te scheren en om het hoofd te bedekken met een tulband. Sikhs die niet geïnitieerd zijn, maar toch toegewijde en praktiserende sikhs zijn en de door de goeroes aangewezen levenswijze volgen, dragen ook vaak een tulband. Sikhs beslissen trouwens zelf of en wanneer ze geïnitieerd willen worden. Het is dus niet vergelijkbaar met een christelijk doopsel, en het gebeurt normaal niet op jonge leeftijd. Sikhs weten dan dat ze gehouden zijn geen drugs of alcohol te gebruiken, niet te roken, en dat ze moeten streven naar het allerhoogste morele gedrag: eerlijkheid, delen met anderen, helpen waar nodig.

Als onderdeel van die sikhdiscipline moeten we ons ongeknippte haar met een tulband bedekken, wat ons overigens ook helpt om ons nooit geknipte en bij veel mensen meterslange haar proper te houden. Als zodanig biedt de tulband ook veiligheid op de werkplaats en voorkomt hij dat het haar in het eten valt wanneer men bijvoorbeeld in een keuken werkt.

Zouden sikhs op school het recht moeten hebben een tulband te dragen? Zelf zouden we graag een wedervraag willen stellen: is er een reden voor de overheid of voor de autoriteiten van het gemeenschaps- of vrij onderwijs om het dragen van een tulband of patka te verbieden? Als de rechten van mensen worden ingeperkt in een rechtstaat, dan moet daar een reden voor zijn. Bijna alle mensenrechten zijn tot op zekere hoogte voorwaardelijk en niet absoluut, maar het moet duidelijk zijn waarom in bepaalde gevallen rechten beperkt worden. Onze tulband verstoort de openbare orde niet en tast het seculiere karakter van een gemeenschapsschool of het godsdienstige karakter van een vrije school niet aan. Er zijn geen problemen met tulbanddragende sikhs op school, noch met medeleerlingen, noch met het personeel van de school. Er is hier in België slechts een beperkte ervaring met tulbanden in het onderwijs, maar er zijn ook geen problemen op scholen in landen met veel grotere sikhpopulaties dan België.

Belangrijk lijkt voor ons de mening van leerlingen zelf. Daarom zou ik de conclusie willen citeren van het verslag van het door de Vlaamse Scholierenkoepel georganiseerde discussiesalon over hoofddoeken, tulbanden en kruisjes van 5 maart 2010: “De meeste deelnemers zijn tegen een verbod op het dragen van hoofddoeken, tulbanden, kruisjes enzovoort door leerlingen op school. De leerlingen ervaren een verbod als een schending van hun vrijheid en rechten. Ze vinden dat de school een plek moet zijn voor onderling contact en dialoog. De school moet hen voorbereiden op het samenleven in de maatschappij. Een aantal leerlingen somt de volgende beperkingen en voorwaarden op. Het gezicht moet zichtbaar blijven. Islamieten moeten deelnemen aan alle lessen die de school aanbiedt. Scholen moeten meer werk maken van een open dialoog tussen leerlingen en leerkrachten, tussen leerlingen onderling.”.

Indien er specifieke problemen zouden ontstaan met individuele sikhleerlingen of door een specifieke samenstelling van de bevolking in een bepaalde school, dan moeten die specifieke situaties in overleg tussen de betrokken gemeenschappen en de school worden opgelost. Specifieke situaties vragen om specifieke oplossingen. Het bestrijden van problemen met bepaalde moslimmeisjes op school door een maatregel die alle moslimmeisjes treft, is niet erg subtiel, maar om alle scholen en studenten van alle geloofsovertuigingen te treffen met een maatregel die voortkomt uit een specifieke situatie, lijkt wel erg onrechtvaardig.

Samenleven met mensen van verschillende geloofsovertuigingen en culturen levert problemen op. Die problemen zijn te beheersen als in overleg met de betrokken gemeenschappen naar oplossingen wordt gezocht. Oplossingen die in stad A werken, zijn vaak niet van nut

in steden B en C of in landelijke gebieden. Oplossingen die in een bepaalde buurt van een grote stad werken, zijn in een buurt daarnaast niet noodzakelijkerwijs nodig of nuttig.

Elk jaar staan ook Belgische sikhs weer voor de Menenpoort in Ieper, om hun grootouders en overgrootouders te herdenken die als tulbanddragende soldaten in de Eerste Wereldoorlog gevallen zijn voor de vrijheid van België. Tijdens beide wereldoorlogen hebben sikhs in Europa gevochten voor de vrijheid van anderen – van ons – mag ik als Vlaamse vrouw wel zeggen. Van oktober 1914 tot november 1915 werden soldaten uit het noordwesten van India, Punjab, ingezet in de buurt van Ieper en het nabijgelegen Franse Neuve-Chapelle, en ook in de Tweede Wereldoorlog hebben sikhs een substantiële bijdrage geleverd aan de strijd in Europa. In beide wereldoorlogen samen zijn zo'n 130.000 sikhs gestorven in onze contreien. Een verbod op het dragen van een tulband in ons onderwijs, komt voor de Belgische sikhgemeenschap dan ook tamelijk wrang over.

Als sikhs geloven wij ook niet in een aparte school voor sikhs. Los van het feit dat we daarvoor met te weinig mensen zijn, vinden wij het simpelweg niet wenselijk. Sikhs willen zich integreren in de Belgische maatschappij, en willen daar ook de kans toe krijgen. Een goede opleiding en goede scholing voor hun kinderen is daarvoor essentieel. Aparte sikh-scholen zullen absoluut niet helpen in dat integratieproces.

Waar wij bovendien voor vrezen, is dat een verbod op het dragen van een tulband een signaal geeft aan de Belgische samenleving, en in het bijzonder aan kinderen en jongeren, dat het dragen van een tulband of hoofddoek 'slecht' is. En dus dat tulbanddragers slecht zijn. Het zet alle tulband- en hoofddoekdragers in een slecht daglicht, niet alleen middelbare scholieren. Willen wij werkelijk de autochtone bevolking op die manier angst inboezemen, of zelfs het idee dat godsdienst iets fouts is?

Ik heb zelf de laatste maanden vaak aan collega's, vrienden, familie, kennissen en ook aan totale vreemden op de trein of in de supermarkt moeten uitleggen waarom ik een tulband draag, maar als ze dan de redenen horen die ik hier uiteengezet heb, dan reageert bijna iedereen op dezelfde manier: "Wow, ik wou dat ik zelf iets had wat mij er elke dag aan kon herinneren dat ik volgens die waarden wil leven, een praktische herinnering daaraan.". Is het niet beter om op die manier een open dialoog aan te gaan?

3. Vragen en opmerkingen van de leden

Mevrouw Irina De Knop: Ik dank de mensen die een moedige getuigenis hebben gebracht, ik veronderstel ook in naam van heel wat leden van hun gemeenschap. Ik vind het zeer leerrijk. Desondanks blijf ik met een aantal vragen worstelen. Zelf heb ik een aantal passages gelezen uit het boek van de directrice van het atheneum van Antwerpen.

U zegt dat elke vrouw, wanneer het haar eigen keuze is, de mogelijkheid moet hebben om een hoofddoek te dragen. In mijn liberale visie kan ik daar helemaal mee akkoord gaan, alleen blijkt in heel wat gevallen dat net die vrije keuze een onzekere factor blijkt te zijn. Als we de verschillende getuigenissen mogen geloven, dan blijken heel wat mensen onder een bepaalde druk te staan om dan toch een keuze te maken.

Ik wil een vraag heel uitdrukkelijk stellen aan de vertegenwoordigster van BOEH!: "Hebt u weet van problemen waarbij meisjes op één of andere manier worden geconfronteerd met druk om die hoofddoek te dragen? Hoe gaat u daar zelf mee om?"

U hebt zelf aangegeven dat u emancipatie heel erg belangrijk vindt en dat we in functie van de emancipatie een hoofddoek zouden moeten toelaten. Wij gaan natuurlijk akkoord indien het om een vrije keuze gaat en dat is precies waar heel wat leden bezorgd over zijn.

Ik wil deze vraag in bepaalde mate ook voorleggen aan de vertegenwoordiger van de sikh-gemeenschap.

Ik vond het heel interessant dat u stelde dat het GO!-onderwijs neutraliteit te eng interpreteert en dat die geenszins mag slaan op leerlingen. Hoe staat dat in verhouding tot de vrije keuze en tot de vrije keuze van andere leerlingen die misschien een andere geloofsovertuiging hebben?

Heel interessant vond ik dat u zelf heel even het probleem van de arbeidsmarkt aanhaalde. Zuiver theoretisch kan ik uw redenering volgen. Mensen moeten vrij zijn in wat ze dragen en moeten nadien ook alle kansen krijgen op de arbeidsmarkt. We moeten ook heel eerlijk zijn, als we kijken naar de realiteit, is dat niet altijd het geval en zien we heel wat allochtone dames op een of andere manier niet terug op die arbeidsmarkt. De vraag die ik mij daarbij stel is: heeft dat te maken met het feit dat men die hoofddoek niet mag dragen of heeft dat voor een stukje ook te maken met de cultuur die uw gemeenschap beleeft? Ik heb het over de rol van de vrouw in uw maatschappijbeeld of in het maatschappijbeeld van moslima's.

Mevrouw Nele Bemong, u verwees naar de gelijkheid tussen man en vrouw. U kunt het ons niet kwalijk nemen dat wij hier in het westen ook heel lang gestreden hebben om die gelijkheid helemaal te bekomen, en ik denk dat we kunnen zeggen dat die er is, en dat we die ook willen bewaken. Hoe gaat u daarmee om?

Mevrouw Kathleen Deckx: Ik wil eerst de sprekers heel erg danken voor hun aanwezigheid. Het heeft misschien eventjes geduurd voor u een uitnodiging kreeg, maar ik voel dit aan als het sluitstuk van de gedachtewisselingen. Ik vind het heel interessant dat u uw verhaal op een dergelijke serene wijze heeft gebracht en ik dank u daarvoor.

Mevrouw Akhandaf, u spreekt van de groepsdruk die in bepaalde scholen al dan niet aan de orde was. U zegt dat indien die er is, de leerkrachten daar op een bepaalde manier mee om moeten gaan. Dat is inderdaad zo, er is voor de leraren een taak weggelegd, maar ik zou toch ook bij mevrouw De Knop willen aansluiten. Hoe gaat u er zelf mee om als dergelijke dingen gebeuren? Ik denk dat er dan toch sprake is van een gedeelde verantwoordelijkheid.

U hebt daarbij gezegd dat de wetgeving op het officiële onderwijs zo moet worden geïnterpreteerd dat het gaat om de neutraliteit van de verstrekker en niet over die van de leerling. U hebt het over de neutraliteit van de verstrekker, maar welke visie hebt u dan op moslima's die lesgeven in het officiële onderwijs? Kunnen zij al dan niet een hoofddoek dragen?

Ik meende uit uw discours en uit dat van mevrouw Nele Bemong te kunnen afleiden dat u een oplossing wenst over de verschillende onderwijsnetten heen, al twijfel ik daar een beetje over in het geval van mevrouw Nele Bemong omdat u net die passage uit de conclusie van de Vlaamse Scholierenkoepel hebt laten vallen. Ik zou daarover graag verduidelijking krijgen. Is dat volgens u heel erg belangrijk? En in tweede orde: hoe kunnen we dat realiseren?

Mevrouw Fatma Pehlivan: Ik wil ook graag de twee sprekers bedanken voor hun inbreng in ons debat. We hebben al twee debatten gehad en de inbreng vanuit uw persoonlijke ervaring kan zeker een verrijking zijn voor ons, parlementsleden.

Mevrouw Akhandaf, helemaal in het begin van uw uiteenzetting hebt u gezegd dat het Koninklijk Atheneum van Antwerpen de zo goed als laatste school was die de hoofddoek

toeliet. In Antwerpen zijn nog andere netten en andere scholen. Langzaamaan hebben al die andere netten of scholen dat verbod blijkbaar ingevoerd, maar daarop kwam geen enkele reactie. Vindt u dan niet dat als één bepaalde school van een bepaald net zich als laatste aansluit bij het verbod op het dragen van de hoofddoek, er qua samenstelling van leerlingen in heel Antwerpen – maar dit geldt wellicht ook voor andere steden – een onevenwicht bestaat in onze samenleving?

U had het ook over emancipatie, over de eigen keuze van de vrouw om een hoofddoek te dragen. U zei ook dat die niet kan worden verplicht. Ik kan volledig meegaan in uw gedachtegoed, maar kunt u mij verduidelijken vanaf welke leeftijd een meisje kan zeggen dat ze daar zelf over beslist, zonder inmenging van de ouders? Kunt u daar een leeftijd op plakken?

Ik stel vast dat u ervoor pleit om geen regelgeving te maken die de hoofddoek verbiedt, maar eerder om het hoofddoekenverbod op te heffen voor alle netten. Heb ik dat goed begrepen? En heb ik ook goed begrepen dat dit ook het standpunt van mevrouw Nele Bemong is?

De heer Ward Kennes: Deze gedachtewisseling is een heel goede aanvulling geweest bij de andere debatten waarin heel veel mensen op verschillende manieren en vaak op een heel erudiete wijze vanuit hun praktijk hun licht hebben laten schijnen op de problematiek. Het is goed dat we vandaag mensen die zelf een hoofddoek dragen, mee aan het woord laten om ook hun standpunt eens te bekijken.

Ik heb gemerkt in bepaalde discussies en teksten dat mensen wel eens een onderscheid maken tussen de redenen waarom men een hoofddoek draagt, en dan gebeurt het wel eens dat men zegt dat er voor de sikhs misschien een uitzondering moet worden gemaakt omdat er bij hen een andere invalshoek is dan bij de moslima's. Ik wilde aan de twee dames vragen hoe zij met die argumentatie omgaan. Ik heb zelf wat vragen bij die argumentatie, maar ik wil graag de vraag aan de sprekers stellen of er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de ene hoofddoekdrager en de andere.

Mevrouw Veerle Heeren: Ook ik wil de beide dames danken voor de serene manier waarop ze hun betoog hielden.

Mevrouw Nele Bemong, ik ben een Truienaar en ik ben samen met de sikhgemeenschap opgegroeid. Ik kan het verhaal onderschrijven dat het een gemeenschap is die heel goed verankerd is in Zuid-Limburg. Dat heeft natuurlijk te maken met de fruitsector en vandaag zijn het mensen uit de sikhgemeenschap die zelf fruitteler zijn of die economische activiteiten ontwikkelen in onze regio. Wij hebben niet het gevoel dat er op de vele jongens die een tulband dragen in de scholen – want het zijn vooral jongens – druk komt om die te dragen, noch vanuit de gemeenschap, noch vanuit de familie. Het gevolg is dat dit in de scholen in onze regio ook geen problemen oplevert.

Het gaat natuurlijk over een vrij kleine groep, dat is wellicht het grote verschil met de situatie in Antwerpen. Bij ons is er een vrij grote spreiding van de sikhgemeenschap, ook over de verschillende netten. Het algemene verbod op de hoofddoek of op hoofddekels had toch wel een impact op degenen die gekozen hadden voor het Gemeenschapsonderwijs. Ze vonden het verbod heel erg en hebben dat op het lokale niveau ook aan de mandatarissen laten weten. Ik wou dit eventjes meegeven, omdat ik daar zelf woon.

Mevrouw Akhandaf, ik heb het er niet moeilijk mee wanneer men zegt dat het Gemeenschapsonderwijs jonge mensen moet opvoeden tot vrije burgers en dat een algemeen ver-

bod daar zeker niet thuis hoort, dat we in een democratisch land leven en dat daar plaats moet zijn voor verschillende overtuigingen, meningen en verschillen. Ik ben een fervent bezoeker van Turkije, niet alleen van het toeristische gedeelte, maar ook van het binnenland. Ik bewonder Atatürk voor de scheiding tussen Kerk en Staat die hij zoveel decennia geleden heeft ingevoerd. Vandaag voert men het debat in omgekeerde richting, over het opnieuw toelaten van de hoofddoek, maar het is toch niet omdat er een scheiding was tussen Kerk en Staat en er geen hoofddoek werd toegelaten in de scholen, dat het geen democratisch land was? Ik denk eerder dat het tegendeel waar is.

Ik kan me wel volledig terugvinden in de resultaten van de Vlaamse Scholierenkoepel van maart van dit jaar. Die zegt dat indien er specifieke problemen zouden ontstaan met mensen uit de sikhgemeenschap – en ik trek dit ook open naar de meisjes die een hoofddoek dragen – die specifieke situaties dan in de school moeten worden bekeken in plaats van een algemeen verbod op te leggen.

Mevrouw Goedele Vermeiren: Vandaag heb ik weer gemerkt dat ik niet te oud ben om te leren.

Mevrouw Nele Bemong, heb ik het goed begrepen dat men zonder tulband geen sikh is, dat het iets wezenlijk is van die religie?

De sikhs beslissen zelf wanneer ze geïnitieerd worden en de tulband beginnen te dragen, in tegenstelling tot het christelijke doopsel. Op welke leeftijd gebeurt dat ongeveer? Wanneer beslissen die jongeren daarover? Hoeveel jongeren gaan hier met een tulband naar school?

U zegt dat er geen problemen zijn in scholen in België en ook niet in landen met een veel grotere sikhpopulatie. Kunt u voorbeelden geven van landen met een grotere sikhpopulatie waar er ook geen problemen zijn?

Mevrouw Elisabeth Meuleman: Ook ik druk mijn appreciatie uit voor de twee sprekers en voor de heel heldere uiteenzetting.

U hebt heel duidelijk geargumenteed waarom een algemeen verbod op levensbeschouwelijke tekens voor elk van u geen optie is. Ik vond het heel gestructureerd en overtuigend.

Mevrouw Nele Bemong, u hebt in uw uiteenzetting gezegd dat samenleven met mensen van verschillende geloofsovertuigingen en culturen problemen oplevert. We mogen dat niet onder de mat schuiven. U zegt ook dat specifieke situaties vragen om specifieke oplossingen. Hebt u, of mevrouw Akhandaf voorbeelden van wat die mogelijke oplossingen kunnen zijn? U hebt het gehad over dialoog. Ziet u daar ook andere mogelijkheden? Sommige scholen hebben na rijp beraad besloten dat de school veel vergelijkbaarder is met een thuisomgeving. Zij vinden het haalbaar om dat zo te beschouwen en de hoofddoek in klasmomenten af te leggen. Is dat een optie? Sommige scholen hebben ook beslist dat de druk momenteel te groot wordt. Zij hebben geprobeerd om het probleem via dialoog op te lossen, maar vragen tijdelijk om een maatregel waardoor ze eventjes kunnen ademen om dan nadien de hoofddoek opnieuw toe te laten. Ziet u mogelijkheden en opties van specifieke manieren om met die problemen om te gaan wanneer de hoofddoek wordt toegelaten?

De voorzitter: Mevrouw Celis heeft het woord.

Mevrouw Vera Celis: Mevrouw Akhandaf, u hebt het gehad over de neutraliteit. U zegt dat die te maken heeft met de school, met het aanbod van de lessen en dat die slaat op

de instellingen, maar niet op de leerlingen. Ik ben het daarmee eens. Leerlingen bepalen natuurlijk wel een schoolcultuur. Tijdens de vorige hoorzitting gaf mevrouw Karin Heremans een duidelijk probleem aan met de schoolcultuur van de moslimgroep op haar school. Zij heeft geopteerd voor het hoofddoekenverbod. In haar boek en een aantal artikels die daarover zijn verschenen, heb ik gelezen dat men dat geaccepteerd heeft. De hoofddoek wordt op een discrete plaats afgelegd en terug opgezet wanneer de leerlingen de school verlaten. Dat gebeurt ook bij activiteiten extra muros. Op dit moment is daar geen probleem. Onbekend is onbemand. Durft de moslimgemeenschap daarover nadenken? Zij zou dat kunnen proberen waardoor een deel van de problematiek misschien zichzelf wel oplost. Ik doe geen voorafname, ik stel alleen de vraag.

Wanneer leerlingen naar een bepaalde school gaan, onderschrijven zij dan het pedagogisch project van die school, meer specifiek bijvoorbeeld wanneer leerlingen kiezen voor een vrije school? Dan volgen zij de lessen die daar worden aangeboden. Als het echter over de hoofddoek gaat, hebt u het in dezelfde context over voedsel, eventueel gescheiden lessen lichamelijke opvoeding en zwemlessen. In dat geval moet er overleg zijn tussen de ouders en de leerlingen. Hebt u dan niet het gevoel dat u opnieuw afglijdt: het begint bij de hoofddoek maar daar wordt een vervolg aan gebreid. In welke mate, en dan zeker in vrije scholen, kunt u een antwoord geven op dit thema?

Mevrouw Nele Bemong, u schetst de geschiedenis van de sikhgemeenschap. U zegt dat het dragen van de tulband gestalte heeft gekregen met de tiende goeroe. U verwijst dan naar de tweede helft van de zeventiende eeuw. Wij leven hier in een westerse gemeenschap met een katholieke traditie. We hadden ook onze voorschriften, maar een deel daarvan is met de jaren geminimaliseerd of op zijn minst geactualiseerd. Bestaat er ook zo'n redenering binnen uw gemeenschap om de voorschriften uit de zeventiende eeuw te actualiseren naar een leven in een westerse gemeenschap in 2010?

Ik lees verder in uw tekst over de meterslange haren die onder de tulband kunnen zitten. Ik heb daarover een zeer praktische vraag. Is het toegelaten om thuis met los haar rond te lopen wanneer daar vreemden bij zijn? En zitten er ook kale hoofden onder die tulbanden?

De voorzitter: De heer Yüksel heeft het woord.

De heer Veli Yüksel: Mevrouw Akhandaf, u hebt het over een aantal argumenten die tegenstanders van de hoofddoek gebruiken. Wat mij vooral interesseert, is de vraag hoe u staat tegenover het principe van de scheiding tussen kerk en het dragen van een hoofddoek in schoolverband.

Het argument dat tegenstanders gebruiken, is dat een hoofddoekenverbod het recht op onderwijs beperkt en dus impliciet de gelijkeonderwijskansen en de kansen op de arbeidsmarkt. Ik maak daar abstractie van: een keuze voor de hoofddoek of een keuze voor onderwijs en werk. Hoe staat u daar concreet tegenover?

Wie vertegenwoordigt u eigenlijk? De moslimgemeenschap is immers heel divers en ruim. In Antwerpen kwam de reactie vooral van BOEH!, terwijl de moslimgemeenschap in Antwerpen heel groot en divers is.

De voorzitter: De heer Wienen heeft het woord.

De heer Wim Wienen: Het is heel interessant te horen hoe de sikhgemeenschap in elkaar zit en hoe dat geloof wordt beleden. Zoals mevrouw Heeren zei, moeten we als politici

echter pragmatisch durven te zijn. Ik denk niet dat zich een groot probleem stelt met de sikhgemeenschap in Vlaanderen. Volgens mevrouw Heeren komt dat onder meer omdat het om een kleine gemeenschap gaat. Ik durf daar nog een element aan toe te voegen. Het gaat hier immers niet over een overtuigingsgodsdienst. Sikhs gaan niet proberen om andere mensen aan te trekken of zieltjes te winnen voor hun gemeenschap. De islam is wel een overtuigings- of zelfs veroveringsgodsdienst. Dat blijkt duidelijk uit de leer die zij verkondigen.

Mevrouw Akhandaf, u zegt dat u een moslimfeministe bent. Ik vind dat een heel boeiend begrip. Dat fascineert me uitermate. Als ik denk aan moslim, dan denk ik aan de Koran. De Koran is het basisboek voor de islam en voor de moslims. Als ik denk aan feminisme, dan denk ik eerder aan Simone de Beauvoir. Ik zeg niet dat ik een Korankenner ben, maar ik heb daar toch al heel wat stukken uit gelezen. Ik heb ook heel wat werken van Simone de Beauvoir gelezen. Beide leren stroken niet echt met elkaar, integendeel zelfs. Heel wat passages uit de Koran zijn van dien aard dat Simone de Beauvoir en alle feministen daarvan zouden gruwelen. Ik zou dan ook graag wat meer uitleg krijgen over het begrip moslimfeministe. Ik vind dat een heel eigenaardig begrip.

U zegt ook dat men de hoofddoek moet leren aanvaarden en daarmee moet leren leven. Ik kan me niet van de indruk ontdoen dat deze samenleving al redelijk coulant is inzake islam en het aanvaarden van islamieten in onze samenleving. Ik kan daar een aantal voorbeelden van geven, uit het leven gegrepen. Er was een tijd, en dat is nog niet zo lang geleden, dan men zonder hoofddeksel naar het parlement, zowel het Vlaamse als het federale, moest komen. Als ik om me heen kijk, stel ik vast dat dit vandaag niet meer het geval is. Vandaag gelden die regels niet meer. Dat is een vorm van verdraagzaamheid vanwege het parlement jegens de gemeenschap. Idem dito met een dom gebeuren zoals het maken van pasfoto's. Een duivenmelker mag geen pet dragen omdat men volgens de wet blootshoofds moet zijn. Moslima's mogen met een hoofddoek op de pasfoto. Ook dat is een vorm van verdraagzaamheid van onze samenleving jegens die gemeenschap.

U zegt dat de hoofddoek een religieus symbool is. Dat heeft te maken met hoe men de islam interpreteert. Ik ben van een generatie die nooit anders heeft geweten dan dat er migranten en vreemdelingen in onze samenleving waren, moslims, islamieten. Als kind heb ik nooit hoofddoeken op straat gezien. Toen ik als kleine jongen naar de speeltuin ging, kwamen daar ook kinderen van moslims spelen. Ik heb daar nooit gesluisde vrouwen gezien. Ik stel dan ook vast dat de interpretatie van de Koran in 20 à 25 jaar tijd fel is gewijzigd. Hoe komt dat? Is er een bijeenkomst geweest van imams die hebben beslist dat de Koran vandaag de dag anders moet worden geïnterpreteerd? Of is het dragen van de hoofddoek niet eerder, zoals trouwens verschillende islamgeleerden ook stellen, een politiek symbool waarin men zich wil afzetten van de maatschappij zoals die hier is bepaald?

U hebt verder nog gezegd dat creationisme behoort tot de godsdienstles. Waarop baseert u zich om dat te stellen?

In uw slotpleidooi hebt u gezegd dat het al dan niet dragen van de hoofddoek gaat over de rechten van de mens en de Grondwet. Ik ben blij dat u dat zegt, want dat betekent dat Turkije een zware schender is van de rechten van de mens en dus niet in de Europese Unie thuishoort. In Turkije is het nog altijd verboden om een hoofddoek te dragen aan de universiteit. Een aantal vrouwen heeft daarover een klacht ingediend bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens en heeft daarbij bot gevangen. De toets van het al dan niet invoeren van een hoofddoekenverbod en de rechten van de mens is dus al gebeurd. Ik vermoed dat een hoofddoekenverbod de toets met het EVRM wel zal doorstaan.

Tot slot zegt u dat u het dragen van een hoofddoek zelf wilt bepalen. Ik vind dat een mooi principe, maar de praktijk leert me dat dit weinig tot zelden het geval is. Ik woon in Hoboken. Daar worden meisjes die de hoofddoek weigeren te dragen, in het beste geval uitgescholden voor hoer, en in het slechtste geval ook nog fysiek belaagd. Dat zijn feiten die we in Antwerpen dagelijks meemaken, en misschien ook in andere steden. Het is een taak van onze gemeenschap om de druk die wordt ontwikkeld vanuit minderheden, proberen weg te nemen door onder meer zo'n hoofddoekenverbod in te voeren. Dat is ook in het belang van de moslima's zelf. Als men zich akkoord verklaart met het dragen van een hoofddoek zoals bepaald door de Koran, dan is men het ook eens met de andere voorschriften van de Koran. Op een bepaald moment maakt het dan niet meer uit of je al dan niet gesluierd naar school gaat. Als je getrouwd bent met een overtuigd moslim, die die leer overtuigd toepast, dan maakt het voor de rest van je toekomst niet veel meer uit of je gestudeerd hebt of niet.

De heer Boudewijn Bouckaert, voorzitter: Ik dank de beide dames voor hun heel duidelijke bijdrage aan het debat. Ze hebben de tegensprekelijkheid van het debat verhoogd.

Professor Vermeersch beroept zich op een hele reeks auteurs en zegt dat de hoofddoek niet essentieel is voor de islam. Hij zegt dat het een fenomeen is dat zich in de 12de of 13de eeuw heeft doorgezet onder druk van een heel reactionaire, conservatieve richting binnen de islam. Sindsdien is dat dominant geworden. Dat is een interessant en belangrijk punt. Hij maakte het onderscheid met de sikhs, voor wie de tulband tot het wezen van hun identiteit behoort. Mevrouw Akhandaf, ik wil hierover uw stem horen.

We hebben in deze commissie de Franstalige filosofe mevrouw Geerts aan het woord gehoord. Ze zei dat neutraliteit in het Gemeenschapsonderwijs absoluut niet betekent dat er een soort tabula rasa moet zijn van levensbeschouwelijke en godsdienstige meningen. Er is een ontmoeting van mensen uit diverse achtergronden. Godsdienstbeleving gebeurt door die dialoog. Ze zegt verder: "Een karikatuur van een debat waar iedereen komt met zijn tekens, zeggende: dat is wat ik geloof en ik toon en afficheer het, dus ik moet er zelfs niet meer over discussiëren. Dat is voor mij iets helemaal anders. Daar leert men niets van. Een teken tonen, ja, maar het zou veel beter zijn, mochten de mensen meer spreken en argumenteren in plaats van te tonen."

Dat komt overeen met een beleefde vorm van neutraliteit. In plaats van Baas Over Eigen Hoofd zou men Baas In Eigen Hoofd meer moeten propageren: BIEH! in plaats van BOEH!. Ook daarop wil ik graag uw reactie horen.

Mevrouw Akhandaf, u zegt dat integratie een foute term is. Dat is een verrassende uitspraak. Ik wil wel eens weten wat dan de juiste term moet zijn.

Mevrouw Karin Heremans heeft inderdaad een hoofddoekenverbod in haar school doorgevoerd. Ze zegt dat de rust in haar school volledig is weergekeerd, dat heel veel moslima's die vroeger die hoofddoek droegen, nu zonder enig probleem naar de school komen, en dat de druk is weggenomen. Haar analyse is dat in vele gezinnen nog een heel patriarchale cultuur heerst, waar bijvoorbeeld mannen en oudere broers de wil opleggen aan de meisjes. Het is de taak van de school om daar wat tegengewicht tegen te bieden. Mevrouw Geerts zei het zo: "Créer une espace de liberté.". Daar kun je dat even van je afzetten, al is het maar een bepaald aantal uren in de school. Zo kan de dialoogcultuur ontstaan. Dit is de stelling van mevrouw Heremans. Dat is een belangrijk punt, en ik wil daar graag uw reactie op.

De heer Wim Wienen: Het kan zijn dat ik straks even naar een andere commissie moet. Als ik de antwoorden niet aanhoor, is dat niet uit onbeleefdheid of gebrek aan respect voor de beide sprekers.

4. Antwoorden van mevrouw Yasmina Akhandaf en replieken

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Ik zal de vragen overlopen. Mevrouw De Knop, u hebt het aspect van de vrije keuze aangehaald, met name dat er nog druk is, en u hebt me gevraagd hoe ik daarmee om zou gaan. Er zouden toch nog altijd vrij weinig allochtone vrouwen participeren aan de arbeidsmarkt.

Ik kan me niet uitspreken over de vraag of er heel veel druk bestaat in de moslimgemeenschap of in de islam als religie en veel meer dan in de sikhgemeenschap. Ik heb daar geen cijfers over. Jullie hebben die ook niet, omdat die er gewoon niet zijn. Mevrouw Heremans heeft het in haar boek specifiek over vijftien gevallen. Ik vraag me af hoeveel leerlingen er in die school zijn. Dat zullen er minstens 300 zijn, wellicht nog meer. Procentueel gaat het over heel weinig leerlingen. Ik wil daarmee het probleem niet minimaliseren.

Zoals ik heb aangegeven in mijn uiteenzetting, ben ik ervan overtuigd dat elke vorm van pestgedrag, zij het seksuele intimidatie tussen een jongen en een meisje of iets dat religieus geïnspireerd is, kan worden opgelost. De pester moet worden gestraft. Daarvoor bestaan allerlei maatregelen. Er moet geen collectieve straf zijn. Als het gaat over seksuele intimidatie tussen een jongen en een meisje, in drie of vijftien of zelfs vijftig gevallen, dan gaan we ook niet meteen ingrijpen, en ervoor zorgen dat er vanaf nu opnieuw aparte scholen zijn voor jongens en meisjes. Dat zouden we ook niet doen.

Dan was er een vraag over hoe neutraliteit wordt geïnterpreteerd en hoe de verhouding is met de vrije keuze van anderen. BOEH! streeft naar een inclusieve vorm van neutraliteit. Daarin kun je neutraliteit niet opleggen door kledingcodes uit te schrijven, zoals de stad Antwerpen in 2007 deed. Dat is een heel vreemde vorm van neutraliteit. Bij de stad Antwerpen gaat het om loketbedienden. Dus kan een stad enkel neutraal zijn als de loketbediende die in contact komt met de buitenwereld, er neutraal uitziet. Degene die achter het loket zit, die het dossier verder verwerkt, is niet neutraal omdat ze wel nog een hoofddoek draagt. De focus leggen op kledingregels in het neutraliteitsdebat lijkt me heel vreemd. Neutraliteit zou moeten worden vastgelegd bij gedragsethiek. Hoe geeft een leerkracht les over een bepaald thema, specifiek als het gaat over een gevoelig thema?

Ikzelf heb hier schoolgelopen, eerst mijn lagere school in het katholiek onderwijs, en nadien in een provinciaal instituut. Ik moet eerlijk zeggen dat ik leerkrachten heb gehad die echt niet neutraal waren, ook al zagen ze er neutraal uit volgens de code die hier wordt gebruikt: het is pas neutraal als alle religieuze tekens weg zijn.

Mevrouw Deckx stelde een vraag over groepsdruk. Leerkrachten moeten daar op een bepaalde manier mee omgaan. De vraag was hoe ik daar zelf mee omga. Het is een gedeelde verantwoordelijkheid. Groepsdruk is een vorm van pestgedrag. Het mag er gewoon niet zijn. Je mag anderen niet verplichten om dingen te doen, om te roken, om zich op een specifieke manier te kleden, zij het geïnspireerd door religie of door een modieuze trend. Als leerling moet je je zo veel mogelijk niet onder druk laten zetten. In de moslimgemeenschap is dit heel belangrijk.

Ik had mezelf voorgenomen om hier geen theologische uiteenzetting te geven, maar als ik iets dieper inga op de islam, dan is het duidelijk dat er een grote vrije wil is. Dat is het basisprincipe voor vele moslims. Als iets niet wordt gedaan op vrije basis, dan is dat ook niet geldig in de ogen van God of moslims of de islam in het algemeen. Praktisch alle

moslims geloven in het feit dat vrije wil iets is dat werd verkregen door God, en dat staat centraal.

Mijn visie werd gevraagd over de neutraliteit van de verstreker of gebruikers, en wat dan met moslims die les geven? Persoonlijk vind ik dat moslims perfect kunnen lesgeven met een hoofddoek. Ik zie niet in waarom een ingenieur met een hoofddoek op geen wiskunde kan geven. Het is heel vreemd dat die wiskunde dan opeens geen wiskunde meer zou zijn omdat die persoon een hoofddoek draagt. Bij vragen over de neutraliteit komen we terug bij het aspect van gedragscodes, en niet zozeer kledingvoorschriften. Ik ben biochemiste en ik zou chemie kunnen geven. Ik zie niet in waarom ik chemie niet zou kunnen uitleggen zoals het hoort.

Maar dat is de vraag niet van vandaag. Vandaag gaat het over leerlingen. Hoe je de neutraliteit ook interpreteert, in de heel enge of in de meest open vorm, de inclusieve of de exclusieve neutraliteit, voor leerlingen telt dat niet. Leerlingen moeten niet neutraal zijn, dat is het punt.

Een oplossing over verschillende onderwijsnetten heen vind ik heel belangrijk. Als je iedereen maximale mogelijkheden wilt geven om zelf keuzes te maken in studierichting, zouden ze gelijk welk net kunnen kiezen. Dus lijkt het me ideaal als er nergens een hoofddoekenverbod zou zijn. Dat is prioritair. Het Gemeenschapsonderwijs is geen vrijzinnig onderwijs, het staat in voor de hele gemeenschap. Of we dat willen of niet, moslims behoren tot die gemeenschap.

Mevrouw Pehlivan stelde een vraag over de athenea en de late reacties. De moslimgemeenschap is nog steeds geen gemeenschap die erg goed is georganiseerd in middenveldorganisaties. Er is een kleine uitlaatklep. Onze organisatie is pas in 2007 opgestart. Bij leerlingen en zeker bij moslima's is de frustratie al langer aanwezig dat ze niet worden toegelaten. Heel veel jongeren van meerdere etnisch-culturele minderheden die systematisch uit bepaalde scholen worden geweerd, zijn ook gefrustreerd. De reactie is pas ontstaan tegen de athenea omdat dat de laatste scholen waren. De enige school die de hoofddoek wel toelaat, is een school van de Turkse gemeenschap. Sommige groepen verwijzen naar die school als een moslimschool. Ik zou dat niet meteen zo noemen, ik denk ook niet dat zij zichzelf zo noemen. Het is wel de laatste school.

Is dit nu een onevenwicht in de samenleving? Ik denk niet dat er scholen zijn die quota's hanteren met betrekking tot percentages van mensen die behoren tot deze of gene geloofsovertuiging. Men zou zich kunnen afvragen wat het ideale evenwicht is. Ik zei daarnet al dat een concentratieschool niet enkel en alleen op basis van het toelaten van hoofddoeken wordt gevormd. Er zijn veel meer factoren. Ik kan mij voorstellen dat dit bepaalde problemen veroorzaakt. Maar nogmaals: een algemeen verbod is daarvoor absoluut geen goede oplossing.

Vanaf welke leeftijd kan een meisje de keuze maken om een hoofddoek te dragen? Persoonlijk vind ik dat je op elke leeftijd zou moeten kunnen experimenteren met je identiteit. Ik word niet uitsluitend door mijn geloofsovertuiging bepaald. Ik ben veel meer dan dat. Iedereen zou vanaf een zeer vroege leeftijd, zodra je bewust bent van bepaalde dingen, moeten kunnen experimenteren met van alles en nog wat. De algemene consensus in de islam is dat een hoofddoek kan gedragen worden vanaf de menstruatieperiode, dus vanaf ongeveer twaalf jaar, het begin van de puberteit en van het secundair onderwijs. Het probleem stelt zich dus niet in de lagere school.

Dan is er de vraag van de heer Kennes. Mijnheer Kennes, u zei dat er meerdere redenen zijn om een hoofddoek te dragen en u vroeg naar hoe ik omga met de argumentatie van professor Vermeersch, die zegt dat dit in de islam absoluut niet zo is.

Met alle respect voor professor Vermeersch, maar hij is moraalfilosoof, geen theoloog. Ook al heeft hij de Koran bestudeerd. Er bestaan daarover in de moslimgemeenschap heel veel verschillende meningen. De moslimgemeenschap is zeer breed. Weinig moslims zullen zich vertegenwoordiger van 'de' moslimgemeenschap noemen. Dat is niet één monolithisch blok. Er zijn moslims die de hoofddoek niet als een verplichting beschouwen, terwijl hij voor anderen dan weer een absolute must is. De grote meerderheid ziet de hoofddoek wel als een verplichte praktijk, zoals het al dan niet drinken van alcohol. De Koran en de soenna leveren onder andere een set van leefregels. De mate waarin een individu ingaat op die leefregels, dat is zijn of haar eigen keuze. De vrije wil staat zeer centraal in de islam.

Hoe ga ik nu om met die argumentatie? Ik vind het heel spijtig dat men zou zeggen dat het voor die gemeenschap wel een mogelijkheid zou zijn en voor een andere gemeenschap niet. Ik vind dat een onrechtvaardige vorm van omgaan met de situatie.

Mevrouw Heeren, ik ken de exacte situatie in Turkije niet. Voor zover ik weet, zijn zij van plan om de hoofddoek toe te laten in het kader van de liberalisering en democratisering van Turkije, met het oog op de mogelijkheid om toe te treden tot de Europese Unie (EU).

De heer Wim Wienen: Ik kan meedelen dat het voorstel om de hoofddoek opnieuw toe te laten op de universiteiten inderdaad is ingediend in het Turkse Parlement. Vorige week werd die wet weggestemd.

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Het debat leeft daar alleszins nog steeds zeer sterk. De argumentatie om de hoofddoek er toe te laten, wordt er op een andere manier bereikt. Hoe je dat al dan niet doortrekt naar een democratische samenleving, dat moet van geval tot geval worden bekeken. Turkije is op veel vlakken niet te vergelijken met België.

Mijnheer Wienen, u zei dat ik zou zeggen dat Turkije de mensenrechten schendt omdat de hoofddoek daar niet wordt toegelaten of verboden is op school, en dat de toets over het hoofddoekenverbod al is gebeurd aan het Europees Hof en dat het daar werd geweigerd. Het besluit van het Europees Hof laat voor elke lidstaat van de EU een marge van appreciatie. Ik voorspel dat die marge ook voor België geheel anders zal zijn.

De heer Boudewijn Bouckaert: De juristen hebben hier gezegd dat de manier waarop een land zijn godsdienstvrijheid invult grotendeels aan de nationale soevereiniteit toekomt. België, of in dit geval Vlaanderen, mag dat ten dele zelf invullen via decreten.

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Mevrouw Meuleman, het samenleven met mensen met een andere geloofsovertuiging kan problemen veroorzaken. Als leerlingen druk uitoefenen, dan zie ik dat als pestgedrag. Dat kan perfect in het kader van een pedagogisch project worden opgelost. De heer Robert Voorhamme, schepen van Onderwijs in Antwerpen, zei vorig jaar dat bepaalde scholen ervan uitgaan dat de klassituatie een thuisomgeving is. Als moslima's thuis hun hoofddoek niet dragen, mag je de lijn doortrekken. Ik heb een probleem met dat argument. Het bepaalt eenzijdig wat de 'thuisomgeving' is. Het kan dat een leerling de klas niet als een thuisomgeving aanvoelt. De klas is voor hem niet als thuis, met zijn ouders, broers en zussen. Dat is helemaal geen geldig argument in deze discussie.

Mevrouw Nele Bemong zei daarnet al dat je je moet afvragen wat het doel kan zijn van een tijdelijk verbod. Welk probleem doet zich voor en hoe kun je dat oplossen? Kun je dat effectief oplossen met een verbod? Ik heb zo goed mogelijk proberen uit te leggen dat die problemen verschillen van geval tot geval. Ik heb nog geen enkel probleem gezien dat enkel en alleen met een verbod kan worden opgelost. Als het gaat over de mogelijke fun-

damentalisten die in een bepaalde school hun wil zouden willen opdringen aan anderen, en als deze moslims zouden zeggen hoe je je moet kleden, dan zal dit, indien de hoofddoeken daar weg zouden zijn, zich in een heel andere vorm uiten. Dan zal het gaan over de lengte van de broek of de mouwen, of over T-shirts of om het even wat. Heb je dan het probleem opgelost? Je moet altijd vooruitkijken.

Mevrouw Heremans beweert dat dit volledig zou zijn geaccepteerd door alle leerlingen. Er zijn nog meer mensen die dit beweren. Maar ik heb daar mijn vragen bij. Net als over het uitoefenen van druk bestaan ook daarover geen cijfers. Wij krijgen nog steeds heel veel vragen over dat probleem. Uiteindelijk leggen moslims zich erbij neer. Zij gaan naar school zonder hoofddoek omdat zij willen participeren aan de maatschappij en van onderwijs kunnen genieten. Nu er in veel scholen een verbod is, vind ik dat een wijze keuze. Je mag je onderwijs niet laten vallen omdat je je niet op een bepaalde manier mag kleden. Maar op dit moment is er nog altijd geen argument om dat verbod volledig te rechtvaardigen. Dat is nog steeds het grote probleem.

U zegt dat ik zeg dat de moslimgemeenschap na het hoofddoekendebat mogelijk andere eisen zou stellen. Ik gaf als voorbeeld halalvoeding. Voor zover ik weet, leeft dat op dit moment niet. Maar ik heb natuurlijk niet met elke moslim in Vlaanderen contact. Ik ken niet al hun problemen.

Ik heb niet specifiek gezegd dat er overleg moet zijn tussen ouders en leerlingen, maar wel tussen de ouders en de school en tussen de school en de leerlingen. De directie en de bestuursleden kunnen in overleg bekijken wat van toepassing is en of er effectief een probleem is over bijvoorbeeld gemengd zwemmen. Dan moeten zij bekijken hoe zij dat kunnen oplossen. Is er aangepaste kledij waarin de meisjes zich wel comfortabel kunnen voelen? Worden er aparte lessen gegeven? Zwemmen jongens aan de ene kant van het zwembad en de meisjes aan de andere kant? Dat zijn heel praktische zaken die perfect kunnen worden opgelost in de school zelf. Daarover moet geen grote discussie worden gevoerd.

De heer Boudewijn Bouckaert: Er moet overleg zijn. Maar wie moet beslissen?

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Men moet beslissen wat voor iedereen aanvaardbaar lijkt. Maar er mag niet zomaar een verbod komen.

De heer Boudewijn Bouckaert: Stel nu dat bepaalde ouders zeggen dat hun kinderen niet mogen deelnemen aan het gemengd zwemmen. Is de directie dan verplicht om in aparte uren niet-gemengd zwemmen te voorzien? Dat zijn zaken die ons interesseren. Heeft volgens u de directie altijd het laatste woord in die zaken?

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Dat is inderdaad een moeilijke vraag. Veel zaken kunnen in overleg worden opgelost.

De heer Boudewijn Bouckaert: Iedereen met gezond verstand is het ermee eens dat er overleg moet zijn.

Mevrouw Yasmina Akhandaf: Ik keer terug naar de essentie van de zaak. Ik heb met veel leerlingen gesproken over het hoofddoekenverbod op atheneum. Velen onder hen vernamen het op het einde van de dag op de televisie. Ze wisten het niet door gesprekken met leerlingenraden en ouders. Je moet daar op voorhand eens goed over nadenken. Leerprogramma's zijn imperatief. Als dat tot het leerprogramma behoort, dan is dat zo. Punt, uit. Zo simpel is dat.

Mijnheer Yüksel, de scheiding tussen Kerk en Staat maakt deel uit van het aspect neutraliteit. De neutraliteit is de veruiterlijking van de scheiding tussen Kerk en Staat. Ik ben absoluut een voorstander van de scheiding tussen Kerk en Staat. Ik heb ook gezegd dat ik vind dat het Gemeenschapsonderwijs absoluut neutraal moet zijn, zoals ook de overheid neutraal moet zijn. Ik ben helemaal geen voorstander van een religieuze staat. Laat daarover geen twijfel bestaan.

Ik was in mijn uiteenzetting heel duidelijk over de kansen op de arbeidsmarkt. Het is niet omdat de arbeidsmarkt mogelijk discrimineert dat wij op voorhand op de scholen moeten discrimineren. Dat is totaal onlogisch en zet de hele situatie op haar kop.

Wie vertegenwoordigt BOEH!? BOEH! is een middenveldorganisatie. Wij zijn opgericht in 2007. Eerst waren er vooral ambtenaren bij, maar ondertussen heeft het probleem zich in heel andere situaties ontwikkeld. Ik zal zeker niet zeggen dat ik vertegenwoordiger ben van de hele moslimgemeenschap. Ik kan er trouwens niet goed tegen wanneer mensen in de media zich als vertegenwoordiger of vertegenwoordigster voorstellen.

Ik kom tot de vragen van de heer Wienen, die ondertussen weggegaan is. Hij stelt dat de islam een veroveringsgodsdienst is. Het is heel spijtig dat hij dat zo ziet. Net zoals bij vele andere religies staat vrije wil centraal.

Moslimfeminisme is een nieuw begrip voor de heer Wienen, maar daar bestaan verschillende theorieën over en er zijn heel wat internationale organisaties, maar daarover zal ik nu geen uiteenzetting geven, want dat zou meerdere uren in beslag nemen. Ik verwijs u naar het internet, want daar zult u veel informatie terugvinden over dit onderwerp.

Hoofddoek op de pasfoto en in het parlement noemt hij een teken van onverdraagzaamheid. Ik vind het heel spijtig dat hij daar zo over denkt. Het is gewoon zo dat onze samenleving veranderd is. Er zijn nieuwe burgers in onze samenleving, onze samenleving is veel meer divers dan vijftig of honderd jaar geleden. Kortom, de samenleving verandert in totaliteit, ik zie niet in waarom mijn aanwezigheid hier met een hoofddoek, een teken zou zijn van onverdraagzaamheid.

Hij verwees naar de hoofddoek als symbool. Ik meen dat ik in mijn uiteenzetting heel duidelijk heb gemaakt dat het geen symbool is. Dit is trouwens afhankelijk van wie welke betekenis geeft aan een symbool: als hij een hoofddoek beschouwt als een symbool, dan heeft hij er duidelijk een eigen betekenis aan gegeven.

Hij verwijst ook naar de samenleving van vroeger en stelt dat hij toen nooit een hoofddoek heeft gezien in zijn omgeving. Het klopt dat er vroeger veel minder moslims aanwezig waren in onze samenleving. De kans dat hij moslims met een hoofddoek zou tegenkomen, was dan ook veel kleiner. Voor zover ik weet, zijn de moslims die hier aanwezig waren, wel moslims en een deel van hen zal allicht ook een hoofddoek gedragen hebben.

Er is inderdaad een toename aangezien de moslimgemeenschap ook groter geworden is.

Ik kan daar moeilijk een uitleg over geven. Sommige mensen beschouwen dit als een probleem, anderen niet.

Hij had het ook over een andere interpretatie van de Koran. Ik heb daarnet al toegelicht dat er inzake de interpretatie van de Koran een uitgebreide praktijk en leer bestaat,

'Tjtihad', en die wordt door verschillende Korankenners uitgevoerd. Er zijn heel veel mensen die daarover nadenken, maar in het algemeen bestaat daar een consensus over.

Ik zei dat creationisme tot de godsdienstles behoort, maar of dat ook effectief in de leerplanning van de godsdienstles zit, dat weet ik niet. Wat ik wou zeggen, is dat het kan voorkomen in de godsdienstles, maar dat het zeker niet thuishoort in de lessen biologie, zo simpel is dat.

Hij gaf ook een hele uitleg over druk en dat het in het belang van de moslima's zelf is om de hoofddoek te verbieden, maar ik denk dat ik daarover heel duidelijk ben geweest in mijn uiteenzetting.

Mijnheer Bouckaert, u had het over integratie. Ik vind dat eigenlijk een foute term, maar tot nu heb ik nog geen term gevonden die beter past. Als het gaat over Belgen in mijn situatie die hier geboren en opgegroeid zijn en zich ook beschouwen als Belg en als Vlaming, vind ik dat een heel vreemde manier om uit te drukken dat ik actief moet worden betrokken bij de samenleving. Ik denk dat het dan eerder gaat over een participatie aan de samenleving dan over een integratie in de samenleving, want ik maak er reeds deel van uit. Ook hierover kunnen we urenlang discussiëren, maar integratie wordt ook vaak beschouwd als tweerichtingsverkeer. Ik vind het daarom een heel rare en moeilijke term, maar als ik de juiste term had, dan had ik die natuurlijk al gebruikt.

U verwees ook naar mevrouw Heremans die zei dat de rust in haar school teruggekeerd is. Ik kan dat best geloven, uiteindelijk zal je niet elke dag protesteren tegen iets wat je niet zint, je zult er niet de hele tijd over bezig zijn, maar ik betwijfel of iedereen in haar school het daar effectief mee eens zal zijn. Ik stel er mij vragen bij.

5. Antwoorden van mevrouw Nele Bemong

Mevrouw Nele Bemong: Ik ben heel blij dat ik ertoe heb kunnen bijdragen dat het sikhisme iets bekender wordt. Als u mij drie jaar geleden had gevraagd wat een sikh of wat sikhisme was, dan had ik ook niet kunnen antwoorden. In onze scholen wordt ons daar eigenlijk niets over geleerd, blijkbaar is het een te kleine godsdienst om op in te gaan. Ik ben dus blij dat ik informatie heb kunnen geven, en ik zal ook graag op de vragen ingaan.

Mevrouw De Knop, een tulband dragen is de vrije keuze van een sikh. Het behoort heel sterk tot onze identiteit. 'Amrit' nemen, het doopsel of met andere woorden geïnitieerd worden, is ook een vrije keuze. Van de hele sikhgemeenschap is 20 percent 'amritdhari', dat zijn de mensen die geïnitieerd zijn, maar dat wil niet zeggen dat de andere 80 percent zich niet als sikh beschouwen en dat er van die 80 percent niemand een tulband zou dragen. Wie in een 'gurdwara', een tempel, komt kijken, zal heel veel sikhs zien met kortgeknipt haar die op het moment dat ze de 'gurdwara' binnenstappen hun hoofd bedekken. Er zijn sikhs die hun haar knippen en er zijn sikhs die geen tulband dragen, dat is geen probleem.

Heel veel vrouwen dragen geen tulband. Ze vallen minder op als sikhs en daar is een heel aparte reden voor. Na de dood van de tiende goeroe was er een 'Mughal-keizerrijk' in India. Bijna 120 jaar lang stond er een geldprijs op het hoofd van elke sikh. Als het hoofd met tulband van een sikh werd geleverd aan de keizer, kreeg men daar geld voor. Die traditie heeft 120 jaar bestaan. De mannen die een tulband droegen, zijn toen de jungle ingetrokken, de vrouwen zijn op de boerderijen gebleven met de kinderen en hebben ervoor gezorgd dat hun samenleving kon blijven bestaan, dat de mannen konden overleven in de jungle. De vrouwen hebben toen de tulband afgezet, iets wat voor hen een opoffering was, want vrouwen droegen ten tijde van de tiende goeroe een tulband. Zij hebben de tulband

afgezet om de sikhsamenleving te laten voortbestaan. Dat heeft 120 jaar geduurd voor diverse generaties.

Daarna werd het opnieuw toegestaan om ook uiterlijk sikh te zijn. De mannen konden dus terugkomen uit de jungle en de gezinnen konden opnieuw herenigd worden. De sikhvrouwen hadden op dat moment niet meer de traditie om een tulband te dragen. Hun moeders hadden die nooit gedragen, hun grootmoeders evenmin en daardoor zijn er in Punjab heel veel vrouwen die geen tulband dragen. Ze lopen zelfs niet gesluierd rond, ze dragen geen hoofddoek, ook hier niet in onze westerse samenleving. Nu zijn het vooral de blanke sikhs die de tulband dragen. Je ziet nu veel jonge Punjabi sikhvrouwen die toch opnieuw een tulband dragen, maar het gaat om een vrije keuze.

Het doopsel is dus ook een vrije keuze. Er werd gevraagd op welke leeftijd die gebeurt, en dat kan op elke leeftijd. Meestal gebeurt het niet bij hele jonge kinderen. Het gebeurt wel al bij jongeren van veertien, vijftien jaar en het gebeurt heel vaak bij volwassenen. Vaak zijn het mensen die al zestig zijn en de heel bewuste keuze maken om ‘amritdhari sikh’ te worden. Dat wil niet zeggen dat ze daarvoor geen sikh waren, maar vanaf dat moment gaan ze ‘all the way’ en maken ze die heel bewuste verbintenis. Ik ben zelf geen ‘amritdhari sikh’, maar ik beschouw me daarom niet minder als een sikh, het is echt een persoonlijke keuze die geen gevolgen heeft op mijn sikh-zijn.

Mevrouw De Knop, u vroeg ook hoe we de gelijkheid bewaren tussen man en vrouw en u zei dat vrouwen hier lang hebben moeten vechten voor die gelijkheid. Sikhisme is in de 15de eeuw ontstaan als reactie op een aantal misbruiken in de islam, die op dat moment heersten, en in het hindoeïsme, en vooral op de ongelijkheid in het hindoeïsme tussen kasten en tussen man en vrouw. In het hindoeïsme wordt de vrouw als onrein beschouwd. Sikhgoeroes hebben toen meteen gezegd dat elke man geboren wordt uit een vrouw: hoe kan ze dan in hemelsnaam onrein zijn, hoe kan dat idee verdedigd worden? Het sikhisme liep dus bijna vijf eeuwen voor op onze samenleving op het vlak van gelijkheid tussen man en vrouw. Die gelijkheid werd al door de eerste sikhgoeroe ingeschreven. Er zal dus zeker geen probleem zijn bij het bewaren van de gelijkheid tussen man en vrouw. Sikhvrouwen die een tulband dragen, doen dat ook echt om te tonen dat de goeroe hun hetzelfde recht heeft gegeven als de mannen. Er is geen onderscheid. Ik meen dat er absoluut niet gevreesd moet worden voor ongelijkheid, integendeel, we liepen behoorlijk voor op dat vlak.

Mevrouw Deckx merkte op dat ik een passage heb laten vallen in het citaat over de verschillende onderwijsnetten, maar dat heb ik gedaan om redenen van tijd, ik wist dat ik bijna moest afronden. Ook de sikhgemeenschap wil een regeling over alle onderwijsnetten heen, maar natuurlijk stoot u daar op een aantal juridische punten, dat is tijdens de eerste hoorzitting genoeg gebleken, maar wij pleiten dus voor een oplossing over alle netten heen.

De heer Kennes vroeg naar het onderscheid tussen tulband en hoofddoek. De meeste sikhs zien hier wel een onderscheid. Voor ons is de tulband essentieel voor onze identiteit, maar dat wil niet zeggen dat wij graag een verschillende oplossing willen. Ik heb al gezegd dat de negende sikhgoeroe zijn leven heeft gegeven voor de godsdienstvrijheid van hindoes. Ik wil het voorbeeld van mijn goeroe volgen, en ik denk dat alle sikhs dat willen. Wij willen dus geen aparte regeling bepleiten. Ik ben hier om meer uitleg te geven over sikhisme en over de betekenis van onze tulband, en ik meen dat ik er in mijn uiteenzetting voldoende op gewezen heb wat deze tulband voor ons betekent. Zeker wie ‘amritdhari sikh’ geworden is, wie geïnitieerd is, heeft niet de keuze om de tulband wel of niet te dragen, maar moet die dragen. Andere sikhs hebben die keuze wel. Iedereen heeft ook de keuze om ‘amrit’ te nemen, dat is geen verplichting, je kunt perfect een leven leiden

als sikh zonder ‘amrit’ te nemen. Ik denk dus dat er een onderscheid is, maar ik wil niet pleiten voor een expliciete, aparte regeling, want dat zou net ingaan tegen de voorbeelden die mijn goeroes hebben gegeven, laat ook dat duidelijk zijn.

Mevrouw Vermeiren, u vroeg hoeveel jongeren we in ons onderwijs hebben. Het gaat om 200 à 300 jongeren, het is echt een kleine gemeenschap.

U vroeg voorbeelden van landen met een grote sikhpopulatie waar er geen problemen zijn. In landen zoals de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Nieuw-Zeeland, Canada en Australië is de sikhgemeenschap veel groter en zijn ze al veel meer generaties aanwezig dan hier. Er zijn daar echt geen problemen. In die landen zijn er ook veel meer blanke sikhs dan hier, dat is zeker het geval in de VS en in Canada en daardoor valt de sikhgemeenschap misschien meer op: het is een grotere groep en er zijn veel huidskleuren.

Mevrouw Meuleman, die ondertussen ook weg is, vroeg naar specifieke oplossingen. Voor sportlessen bijvoorbeeld kan de tulband perfect worden vervangen door de ‘patka’. Die werd in de slideshow getoond. Veel sportmensen dragen enkel een ‘patka’ en daarmee kan men zwemmen en sporten, en dan hoeft men geen volledige tulband op te zetten.

Voor ons is het afleggen van de tulband geen goede oplossing. Aan de hand van de stukken stof heb ik al aangetoond dat de tulband afzetten en terug opzetten een tijdje duurt. Het is ook niet zo dat wij enkel een tulband buitenshuis opzetten. Wij zetten die ’s morgens onmiddellijk op en zetten die ’s avonds voor het slapen af. Het zou voor ons heel vreemd zijn om de tulband in bepaalde situaties te moeten afzetten.

Mevrouw Celis, de tulband is als verplicht geloofsartikel ingevoerd door de tiende goeroe. De negen andere goeroes en ook veel sikhs zelf droegen hem al, maar hij is toen wel verplicht gesteld, als deel van de vaste vorm van het sikhisme.

U vroeg of er bij ons een soort van rationalisering bestaat om onze gebruiken te actualiseren. Wij voelen die behoefte niet omdat wij niet vinden dat wij achterlopen of vijf eeuwen geleden leven. Ik heb niet het gevoel dat ik met mijn tulband haaks sta op onze samenleving. Soms zien we wel dat mannen met een hele lange baard die oprollen. Dat gebeurt dan om praktische redenen. Dat kan misschien ook gebeuren opdat andere mensen er minder aanstoot aan zouden nemen. Voor ons gaat het er echter niet om aanstoot te geven.

Ik heb helemaal niet het gevoel dat mijn tulband me vijf eeuwen in de tijd terugplaatst. Ik ben die trouwens eerder beginnen te dragen om technologische redenen. Iedereen heeft drie schedelplaten, net zoals men tektonische platen heeft in de aarde, die door de tulband worden samengehouden. Ik was zelf een migrainelijder, maar dat ben ik nu niet meer. Die tulband helpt me dus echt. Daar zit een hele meridianenredenering achter. We hebben twee drukpunten die samenhangen met de emoties. Vele mensen zullen boos reageren wanneer ze een boze telefoon krijgen. Wanneer iemand agressief handelt in het verkeer, zullen zij agressief reageren. Die tulband drukt op de meridianen, en dat is wetenschappelijk vastgesteld, waardoor wij die reactie niet hebben. Iemand wordt boos op mij, maar ik blijf rustig. Voor mij werkt dat heel goed. Er is dan ook absoluut geen sprake van nood aan actualisering.

Mevrouw Celis, daar zitten ook kale hoofden tussen. Kaalheid komt ook bij sikhs voor, daar kunnen we helaas niets aan doen. Wanneer een sikh kaal wordt, betekent dat niet dat hij zijn tulband zal afzetten.

Wij houden ons haar wel, wij knippen het niet af. Onder de tulband wordt het lange haar opgerold in een knot. Bij vrouwen is dat achteraan of in het midden, bij mannen vooraan. Wanneer ik mijn haar was, dan laat ik het los hangen om te drogen. Wanneer er dan bezoek komt, dan ga ik het niet bedekken. Zodra mijn haar redelijk droog is, gaat mijn tulband wel weer op, niet om bezoekers te ontvangen maar omdat ik me veel beter voel met tulband. Dat is dus een persoonlijke reden. Het heeft niets te maken met andere mensen die mijn haar niet zouden mogen zien.

De voorzitter: Hiermee is deze gedachtewisseling afgerond. Ik dank de sprekers.

Boudewijn BOUCKAERT,
voorzitter

Gerda VAN STEENBERGE,
verslaggever